

שעור ג: תפילה בבית הכנסת

ברכות ה' ע"ב – ח' ע"ב

חטיבה גדולה של מאמרי אגדה והלכה בענייני בית הכנסת שובצה לתוך הפרק הראשון של מסכת ברכות. הקובץ הזה טעון חשיבות מיוחדת בהקשרו במסכת העוסקת בענייני תפילה. עניינו שונה מן העיסוק בהלכות בית הכנסת, בפרק "בני העיר" שבמסכת מגילה. במסכת מגילה מדובר על מבנה בית הכנסת וקדושתו, כמקום כינוס לקריאה בתורה, לימוד ודרשה, ואילו בברכות מדובר בבית הכנסת כמקום תפילה. במהלך השעור ניתן דעתנו לתפקידים השונים של בית הכנסת ולמשמעות של התפקידים הללו לעיצוב אופיו של בית הכנסת, בהלכה ובאגדה.

עיקרי השעור

- א. [פתיחה](#): מבוא ללימוד סוגית "אגדה למעשה", איתור הנושא העיקרי של הסוגיה וציר המתח שבה.
- ב. [תוכן העניינים של הסוגיה](#): הצגה מסודרת של כל חלקי הסוגיה וחוליותיה.
- ג. [מבנה הסוגיה ומטרותיה](#): כפי שהיא עולה מתוך הסידור של חלקיה וראיה כוללת של שלה, לפני הירידה לפרטים.
- ד. [מאמרי אבא בנימין](#): ארבע ברייתות הפותחות את הסוגיה ומסמנות את הכוון הכללי, של המעבר מן התפילה הביתית אל בית הכנסת.
- ה. [תפילה בסמוך למטה](#): המאמר הראשון של אבא בנימין עדיין מתמקד בתפילה הביתית. הגמרא מתאימה על ידי פירוש ואוקימתא את השמועות הללו לעולם שבו כבר מקובל להתפלל בבית הכנסת.
- ו. [המתנה לחבר בסיום התפילה](#): מאמר של אבא בנימין שעוסק בשנים שהתפללו ביחידות, ומועתק בפירושי הראשונים לעולם של בית הכנסת.
- ז. [מזיקין](#): מאמר שלישי של אבא בנימין, שבמבט ראשון אינו קשור לסוגיה כלל, ובמבט שני, יתכן ויש בו רמזים "חתרניים" לבעייתיות של ההשתתפות במצוות הציבוריות והחברתיות.
- ח. [תפילה נשמעת בבית הכנסת](#): המאמר הרביעי של אבא בנימין, פותח שער לערכה של תפילה בבית הכנסת. עוד קודם לדיון על ערכה של התפילה בציבור.
- ט. [הקב"ה מצוי בבית הכנסת](#): בית הכנסת כמקום השראת שכינה, מקום הנוכחות הא-להית בחיינו וערכה של ההמצאות של האדם בבית הכנסת. הגמרא מעבירה את המוקד של השראת שכינה ממקומות של לימוד התורה אל מקום קיום המצוות בציבור, בראש ובראשונה – עשרה המתפללים בבית הכנסת.
- י. [נימוסי בית הכנסת](#): סדרת מאמרים המעצבת את ההתנהגות הראויה לכבוד בית הכנסת: קביעת מקום בו, יציאה מתונה ממנו וריצה בדרך אליו, השכר למשתתפים בעשיה הציבורית, והאיסור להתפלל מאחורי בית הכנסת.
- יא. [בשעה שהציבור מתפללים](#): הדגשה של מוקד אחר בסוגיה – תפילה בצבור. שאלה החוזרת לכל אורך הסוגיה היא במקרה שיש לבחור בין שתי החלופות – תפילת יחיד בבית הכנסת או תפילה בציבור מחוץ לו – מה עדיף?
- יב. [כניסה לבית הכנסת](#): הערך של הכניסה לבית הכנסת, כעין "שכנות טובה". להכנס שני פתחים, ולא לעמוד בו באופן ארעי. הגמרא מסבה את המאמרים גם כחלק מהלכות תפילה, אף שהם נראים בפשטם כמאמרים העוסקים בכבוד בית כנסת.
- יג. [על זאת יתפלל כל חסיד](#): קובץ מאמרים על תפילת החסיד "לעת מצוא" המצביעה על ממד "נמוך" בתפילה של חסידים, אפשר שיש בכך ביקורת מסוימת על תפילת הציבור לעומת התפילה של החסידים "הראשונים" שנזכרו בפרק אין עומדין כמי ששוהים שעה לפני ושעה אחרי התפילה.

יד. [בית המדרש עדיף על בית הכנסת](#): סדרת מאמרים ומעשים המנוגדת למתווה הסוגיה עד כאן, ומהפכת את היוצרות – מקנה עדיפות לבית המדרש ומפחיתה מערכה של התפילה בבית הכנסת.

טו. [בשעת קריאת התורה](#): הוראות התנהגות לזמן קריאת התורה, המכילות אף הן את האמביוולנטיות בין השתתפות עם הציבור לבין ערך לימודו האישי של החכם.

טז. [מעבר לפני בית הכנסת בשעת התפילה](#): מאמרים משלימים למאמרים הקודמים על החובה להמצא בבית הכנסת בשעת התפילה והאיסור להתנכר לו, על ידי עמידה מבחוץ.

יז. [שאלות פתוחות](#): המבנה הדיאלקטי של הסוגיה מותיר שאלות פתוחות רבות בדבר היחס בין ערך התפילה בצבור בבית הכנסת לבין ערכים אחרים, מתנגשים. חלק מן השאלות הוכרעו על ידי הפוסקים וחלקן תלויות ועומדות להכרעה במצבים משתנים.

יח. [הסוגים השונים של בתי הכנסת](#): פרק סיכום המצביע על ההשפעה של המגמות הרוחניות השונות המתרוצצות בסוגיה על אופיים של בתי כנסת שונים בקהילות ישראל.

א. פתיחה

השיבוץ של סוגיית בית הכנסת והתפילה בצבור במסכת ברכות אינו מקרי. הוא מבטא את החשיבות הגדולה של בית הכנסת בסדרי קריאת שמע, תפילה ולימוד תורה.

במשנה, מופיעות הלכות בית הכנסת במסכת מגילה.¹ העדרו של בית הכנסת ממשנת מסכת ברכות והדגש הנרחב הניתן לו בתלמודה של מסכת זו, מעידים על שינוי בתפקידו ובמרכזיותו של בית הכנסת שהתחולל בין ימי התנאים לימי האמוראים. ככל שנקפו השנים מחורבן הבית, בית הכנסת הפך להיות לב עבודת ה' של עם ישראל. בשונה מימי הבית השני, שבה עיקר עבודת השם של הציבור כאומה נעשתה בבית המקדש, ואילו עבודתם של היחידים לא הצטרפה לכלל ציבור והתקיימה בדרך כלל על ידי האדם הפרטי בבית ובשדה.² העתקת מרכז הכובד מן המקדש אל בית הכנסת נמשכה דורות אחדים והושלמה כפי הנראה רק במהלך תקופת התלמוד, בארץ ישראל ובבבל.³

ניתן לפרש את סוגיית בית הכנסת במסכת ברכות כסוגיה שמכוונת להעצמת כוחו ומרכזיותו של בית הכנסת כמקום התפילה המובחר; בעיקר לציבור, אך גם ליחידים. בית הכנסת הפך להיות בית ה' וביתם של היהודים בעידן החורבן והגלות, ומקום המפגש שבין עם ישראל לאלקיו.⁴ מאמרי ההלכה, האגדה והמנהגים שבגמרא מכוונים לבצר את מעמדו זה של בית הכנסת.⁵ אין כוונתנו לעסוק בסוגיה מנקודת מבט היסטורית. השאלות ההיסטוריות נוגעות לתהליך שהתרחש בעבר, ואילו ענינו העיקרי בלימוד הסוגיה נוגע להדרכות הנובעות ממנה לכל עת, ובכלל זה לימינו אלה. ידיעת הרקע ההיסטורי של הסוגיה תורמת להבנת מקור המתח הבסיסי שבה, אך אינה מהווה תחליף לאיפיון המהותי ולהבנת השלכותיו. השאלה המונחת בבסיס הסוגיה ושהתרחשות ההיסטורית בזמן מסוים אינה אלא אחד מן המופעים שלה, היא השאלה אודות מידת חשיבותו של בית הכנסת כמקום תפילה ועבודת השם מול מקומות אחרים, שיש להם מעלות חשובות בפני עצמם. מקום חשוב אחד המוזכר בסוגיה וגם מעמיד אתגר בפני ערך התפילה בבית הכנסת הוא בית המדרש, המופיע בעיקר בחלקיה האחרונים של הסוגיה, כחלופה ראויה ולפעמים גם עדיפה על בית הכנסת. מקומות אחרים אינם מוזכרים בה במפורש, אבל נרמז קיומם והערך של התפילה בהם. מן המקומות הללו יש לציין במיוחד את ביתו של האדם, ואת סביבת החוץ והטבע, כדוגמת השדה שבו יצחק יצא לשוח לפנות ערב, ובו יסד את תפילת המנחה. אפשר לומר, שמקומות התפילה שאיוו להם האבות היו ראויים כל עוד לא נוסדו בתי הכנסת, ומשנסדו אלו, נפסלה דרך התפילה ביחידות, בבית ובשדה. כפי שהמצבה היתה אהובה בימי האבות ונאסרה עד שהפכה להיות "שנואה" לבנים.⁶ אולם הסבר זה אינו מספק. הגמרא מכירה בכך שלפעמים יש סתירה בין החובה להתפלל בבית הכנסת, על כל המעלות שבו, לבין ערכים אחרים שקיימים בתפילה ועבודת השם, ואותם ניתן למצות טוב יותר במקומות שמחוץ לבית הכנסת.

כדרכה של סוגיית אגדה, אין לסוגייתנו מבנה של משא ומתן, והיא בנויה קטעים - קטעים, שאין ביניהם השתלשלות רצופה של שקלא וטריא. כדי להיטיב להבין את מגמות הסוגיה יש חשיבות לראותה כחטיבה שלמה ערוכה ומגובשת. גם אחרי דילוג על קטעי הסוגיה שאינם נוגעים ישירות לנושא המרכזי, עדיין השעור ארוך באופן חריג.

נפתח בתאור מבנה הסוגיה, ולאחר מכן נתמקד בנושא המרכזי שלה, בית הכנסת, תוך שימת לב לשני מישורי דיון. האחד, המישור התכני המהותי של בית הכנסת, והאחר, המישור המתודי של דרך הלימוד בסוגיות אגדה.⁷

¹ מגילה פרק ג'

² אין להסיק מכאן בטעות שבית הכנסת לא היה קיים קודם לכן, עוד לפני תקופת המשנה ואף בזמן הבית, (עי' דוד פלוסר, "בית הכנסת כמושג בדת ישראל" דעות כט אב תשכ"ה, <http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/deot/floser1.htm>), אולם ברור שחל שינוי בתפקידו ובמעמדו אחרי החורבן ועם התבצרותן של תפילות הקבע והתפילה הקבועה בציבור. התהליך הזה מתואר בפרוט על ידי פרופ' ישראל לוין, במאמרו "ממרכז קהילתי למקדש מעט: הריהוט והפנים של בית הכנסת העתיק", קתדרה 60 תשנ"א עמ' 36 – 84. http://www.snunit.k12.il/heb_journals/katedra/60036.html

³ ענין לעצמו הוא המעבר מבית המקדש וסנהדרין שבלשכת הגזית לבית המדרש ובית הועד. כלומר, העתקת מרכז הכובד מעבודת המקדש לבית המדרש. ואכ"מ.

⁴ לפיתוחו של רעיון זה עי' רייזר סולובייצ'יק "בית הכנסת מוסד ורעיון", בתוך: "דברי הגות והערכה" עמ' 99 – 116 וכן, רייזר הוטנר: "פחד יצחק" ראש השנה, מאמר ה', עמ' נ"ה ואילך.

⁵ פרופ' יוסף תבורי מנה ברשימתו (רשימת מאמרים על בתי כנסת, כנישתא 1, תשס"א עמ' 30 – קמז) למעלה מאלף מאמרים על בית הכנסת, ומהם כמה מאות על בתי כנסת בימי בית שני, המשנה והתלמוד. זו תזכורת חשובה בפתחת העיסוק בסוגיה, מצד אחד יש להזהר מפני יומרה להקיף ולו חלק קטן מן הנושא, מצד שני, מן הוזהרות שלא להזהר יותר מדי, ולא לנטוש את העיסוק בסוגיה מפני חלישות הדעת. אנו נתמקד בעיקר בהיבטים הנוגעים לפרשנות הסוגיה התלמודית. <http://www.daat.ac.il/daat/bibliogr/tavori-2.htm>

⁶ ספרי דברים פסקה קמו. מדרש תנאים לדברים טז כא.

⁷ על האופי והמבנה של סוגיות אגדה השלובות בהלכה והדרכות מעשיות, עי' בהרחבה בספריי "אגדה למעשה". א-תשס"ה, ב – תשע"ב

ב. תוכן העניינים של הסוגיה

א. מאמרי אבא בנימין

- א1. "על תפילתי שתהא לפני מטתי ועל מטתי שתהא נתונה בין צפון לדרום".
- א2. שנים שנכנסו להתפלל - חובת המתנה לחבר.
- א3. אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין.
- א4. אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת.

ב. מאמרי רבין בר רב אדא בשם רבי יצחק

- ב1. הקדוש ברוך הוא מצוי בבית הכנסת.
 - ב2. הקדוש ברוך הוא מניח תפילין.
 - ב3. הרגיל לבא לבית הכנסת ולא בא יום אחד.
- מאמר משלים מאת רבי יוחנן: הקב"ה כועס כשאינו מוצא עשרה בבית הכנסת

ג. מאמרי רבי חלבו בשם רב הונא

- ג1. כל הקובע מקום לתפלתו אלהי אברהם בעזרו.
- ג2. היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה .
- ג3. כל המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע.
- ג4. לעולם יהא אדם זהיר בתפלת המנחה.
- ג5. כל הנהנה מסעודת חתן ואינו משמחו.
- ג6. כל אדם שיש בו יראת שמים דבריו נשמעין.
- ג7. יקדים שלום לחברו.

ד. מאמרי רבי יוחנן משום רבי יוסי

- ד1. הקדוש ברוך הוא מתפלל.
- ד2. אין מרצין לו לאדם בשעת כעסו.
- ד3. טובה מרדות אחת בלבו של אדם.
- ד4. שלשה דברים בקש משה מלפני הקדוש ברוך הוא ונתן לו.
- ד5. כל דבור ודבור שיצא מפי הקדוש ברוך הוא לטובה אפילו על תנאי לא חזר בו

ה. מאמרי רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי

- ה1. אברהם קראו אדון.
- ה2. אין מרצים לאדם בשעת כעסו.
- ה3. לאה – ראשונה להודות לה'.
- ה4. קשה תרבות רעה בתוך ביתו של אדם.
- ה5. מותר להתגרות ברשעים בעולם הזה.
- ה6. כל הקובע מקום לתפלתו אויביו נופלים תחתיו.
- ה7. גדול שמושה של תורה יותר מלמודה .

ו. דיון בין רבי יצחק לרב נחמן על חשיבותה התפילה בבית הכנסת ובזמן שהציבור מתפללים.

ז. מאמרי אמוראים על ערך התפילה בבית כנסת

- ז1. ריש לקיש: מי שאינו נכנס לבית הכנסת להתפלל נקרא שכן רע
- ז2. רבי יוחנן: אריכות ימים לבאי בית הכנסת.
- ז3. רב חסדא: לעולם יכנס אדם שני פתחים בבית הכנסת.

ח. שערים המצוינים בהלכה

עדיפות התפילה בבית המדרש על פני בית הכנסת.

- ט. קריאת התורה בבית הכנסת וביציבור
 טו. יציאה מבית כנסת בזמן קריאת התורה.
 טז. לימוד בזמן קריאת התורה
 לו. השלמת שנים מקרא ואחד תרגום

י. עצותיו של רבא:

1. חיתוך בשר על גב היד
 2. איסור ישיבה על מיטת ארמית
 3. איסור לעבור אחורי בית כנסת בעת תפילת הציבור.

ג. מבנה הסוגיה ומטרותיה

מבנה הסוגיה ברור למדי, היא מורכבת מקבצים של מאמרים, הקובץ הראשון מכיל ברייתות מאת התנא אבא בנימין ואחריו סדורים קבצים של מאמרי אמוראים, שהנושא המרכזי שלהם הוא מעלתו של בית הכנסת, ערך התפילה בו והנהגות ראויות הקשורות לכך.

לא כל אחד מן המאמרים קשור ישירות לנושא הכללי, יתכן שחלק מן המאמרים הובאו לסוגיה רק מפני שהעורך ציטט קבצים שלמים, כך שלפעמים הובא קובץ ובו מספר מאמרים ורק חלק מהם קשורים לנושא המרכזי. הפתרון לשאלה זו נעוץ בהבנת אופן גיבושם של המקורות האמוראיים בתלמוד. כשמדובר במקורות תנאיים, אין זה חריג שהגמרא מצטטת משנה או ברייתא בשלמותה אף על פי שרק חלק ממנה נחוץ לדין בסוגיה. יתכן שכך הדבר גם בקבצי מאמרים של אמוראים. אם כך הדבר, יש להעביר את השאלה אל מבנה היחידה הבסיסית, קובץ המאמרים: מדוע גובשו המאמרים הללו לקבוצה אחת? האם זו הדרך שבה נמסרו השמועות מבית מדרשו של החכם בעל המאמרים, או שמא קבוצים עורכים כדי להקל על השינון, המסירה והזכרון, או אולי בכל זאת יש יש תוכן פנימי משותף לקובץ.⁸

בעקבות חלק מן המאמרים מתפתח בגמרא דיון נוסף. כך לדוגמה בענין התפילין של הקב"ה או כעסו. נראה, שדיונים אלו הורחבו מפני שיש להם שייכות עניינית לנושא המרכזי, נושא התפילה ובית הכנסת. התופעה הבולטת ביותר בסוגיה היא המאמץ המגמתי הנעשה לכל אורכה להעצים את ערך התפילה בבית הכנסת. כנגד הערך הזה עומדים ערכים אחרים, בראשם – ערך התפילה במקום הלימוד ובבית המדרש. יש הדים בסוגיה גם לעמדות המעדיפות תפילה ביחיד, לאו דווקא בבית המדרש, אלא אפילו בהתבודדות בבית. היבט אחר של השניות הזאת מופיע בשאלה היכן שורה השכינה, בקוטב האחד עומדת הדעה שאפילו במקום שאדם יחיד לומד תורה שורה השכינה, ובקוטב השני העמדה שהקב"ה שוכן בבית הכנסת דווקא. המתח בין שתי העמדות הללו אינו מגיע בסוגיה לכלל מחלוקת, אף כי הוא עתיד להחשף כמחלוקת בין הפוסקים, ראשונים ואחרונים, בפרטי הלכות מסוימות. רק במקום אחד בסוגיה מופיע ויכוח ממשי, בין רבי יצחק לרב נחמן, בשאלת החשיבות של התפילה בזמן שהציבור מתפללים. תופעה מצויה יותר בסוגיה היא חכמים שמשנים את מנהגם משנודעת להם החשיבות של התפילה בבית הכנסת או בציבור. שיחותם של מאמרים מן הסוג הזה מעידה על כך שהסוגיה מתעדת ואף מטפחת תהליך של העברת מרכז הכובד של התפילה והקדושה אל בית הכנסת.

ציר מתח אחד שלא הוכרע בסוגיה ואף נשאר במחלוקת הפוסקים הוא מעמדו של בית הכנסת, מקום התפילה של הציבור, מול מעמדו של בית המדרש, מקום הלימוד של אנשי המעלה. למרות המגמה הברורה של הסוגיה להציב את בית הכנסת במרכז ולהעצים את מעלתו, נשמר, בעיקר לקראת סוף הסוגיה, מעמדו הלא-פחות חשוב של בית המדרש.

⁸ שאלות אלו שנויות במחלוקת בין אסכולות שונות של לימוד הגמרא מדורי דורות. כך לדוגמה סברו בעלי הפלפול האשכנזי בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה שצריך למצוא תפקיד לכל חלקי המשנה או הברייתא המצוטטת. יש להם טכניקה לימודית קבועה לטיפול במקרים הללו. ואף טרמינולוגיה מיוחדת. לקושיה מדוע הביאו גם את החלק הבלתי-נחוץ-לדין של משנה או ברייתא, קוראים "אוישברענגער". החולקים על הפלפול טענו שאין מקום לדין שכזה, וניתן להניח שציטטו מקור בשלמותו, גם אם לא כל חלקיו נחוצים לדין. (של"ה, חלק תורה שבעל פה, בשם רבי יצחק דילאון). אם נניח שקבצי מאמרים של אמוראים היו מונחים מגובשים לפני עורכי התלמוד, אזי ניתן להחיל גם עליהם את עמדתם של מתנגדי הפלפול, ולומר שאין צורך להסביר את מיקומו של כל פרט. ועדיין, יש הבדל מקום לדון מדוע הצמידו את שתי המימרות של רבא שבסיום הסוגיה: האיסור לעבור מאחורי בית הכנסת ואת נימוסי המדיים והפריסים. מישוהו בחר מתוך מאות או אולי אלפי מאמריו של רבא דווקא את שני אלה וציטטם זה בצד זה. מדוע?

ד. מאמרי אבא בנימין: מן הבית לבית הכנסת

הברייתות של אבא פותחות את הסוגיה. למרות שאין סימן חיצוני ברור לכך שכאן נפתחת סוגיה חדשה, הדבר ניכר מתכני המאמרים. הסוגיה הקודמת עסקה בנושא היסורים, והיא נמשכה בעקבות מאמרים שעל פיהם הקורא קריאת שמע על המטה מזיקים בדלים ממנו, ואף הלומד תורה מוגן מן היסורים. הסוגיה הנוכחית עוסקת בבית הכנסת, כפי שנראה בבירור מרשימת המאמרים שנסקרה לעיל. והיא נפרדת לחלוטין מקודמתה.

ה. תפילה סמוך למיטה

המאמרים הראשונים של אבא בנימין קושרים את הסוגיה למקומה בפרק. הנושא אליו נקשרת הסוגיה הוא קריאת שמע על המטה, שהוא עצמו ענף של הנושא הנדון במשנה: קריאת שמע של ערבית. מסתבר, ששני מאמריו של אבא בנימין עוסקים בשעת הערב, סמוך לשינה.⁹ המאמר האחד מכוון לסמוך את תפילת ערבית למקום ולזמן השינה, והמאמר השני עוסק במיקומה של המטה שעליה ישנים. נראה שהביטוי המקורי של "סמוך למטתי" משקף תפיסה שבה גם התפילה, כמו קריאת שמע, היא חלק מסדר השכיבה והקימה של האדם הפרטי בביתו.¹⁰ הגמרא דחתה את האפשרות לפרש שמדובר במיקום הפיזי של התפילה, לפני המיטה, מפני שלמדו מחזקיהו המלך¹¹ שיש חשיבות לתפילה מול הקיר, ולכן פירשו את דברי אבא בנימין במובן של סמיכות זמן ולא מקום. אם כן, ההלכה השניה הנוגעת למיקום המיטה, מעוררת את האפשרות שהיתה משמעות לתפילה ממש סמוך למטה.¹² גם אם מסבירים את הסמיכות במובן של סמיכות זמן, הפירוש הפשוט בלשון הברייתא הוא, שרצוי להתפלל ערבית סמוך לשכיבה לישון, בבית, ולא בבית הכנסת. רש"י והראשונים בעקבותיו כבר פירשו את הגמרא אליבא דהלכתא ולמנהג הרווח בזמנם, שחובה להתפלל בבית הכנסת, ולכן העבירו את ה"סמוך למטתי" לשחרית, ולחובה לסמוך את התפילה להשכמת הבוקר, ולא לעסוק בשום עיסוקים אחרים לפניו.¹³

תניא: אבא בנימין אומר על שני דברים הייתי מצטער כל ימי, על תפילתי שתהא לפני מטתי, ועל מטתי שתהא נתונה בין צפון לדרום.

על תפילתי שתהא לפני מטתי, מאי לפני מטתי? אילמא לפני מטתי ממש, והאמר רב יהודה אמר רב, ואיתימא רבי יהושע בן לוי, מנין למתפלל שלא יהא דבר חוצץ בינו לבין הקיר? שנאמר: 'ויסב חזקיהו פניו אל הקיר ויתפלל! לא תימא 'לפני מטתי', אלא אימא סמוך למטתי.

'ועל מטתי שתהא נתונה בין צפון לדרום', דאמר רבי חמא ברבי חנינא אמר רבי יצחק: כל הנותן מטתו בין צפון לדרום הויין ליה בנים זכרים, שנאמר: 'וצפונך תמלא בטנם ישבעו בנים'.

רב נחמן בר יצחק אמר: אף אין אשתו מפלת נפלים, כתיב הכא: 'וצפונך תמלא בטנם' וכתב התם: 'וימלאו ימייה ללדת והנה תומים בבטנה'.

ברכות ה ע"ב

ו. המתנה לחבר בסיום התפילה

הברייתא השניה של אבא בנימין עוסקת בשנים שנכנסו להתפלל. חובה על האחד שהקדים לסיים את תפילתו להמתין לחברו. הברייתא אינה עוסקת בתפילה בבית הכנסת ולא בתפילה בציבור, אלא בשני בני אדם שנתוועדו יחד להתפלל. היא מהווה המשך לברייתא הקודמת, שעסקה בתפילתו של היחיד בביתו. השכינה

⁹ כך פירש בספר הערוך, ערך תפלה. וכן הביא באור-זרוע ח"א הלכות קריאת שמע סימן ד' בשם פר"ח. המהרש"א בחידושי אגדות, (ד"ה אלא אימא), פירש את דברי אבא בנימין כמשמעם הראשוני, בהקשר של זמן השינה בלילה. הפני-יהושע (ד"ה ולפי זה נתיישב) המשיך את המגמה הזאת, אבל הרחיב את המשמעות גם לזמן הקימה בבוקר.

¹⁰ יתכן שאבא בנימין סבור כדעת רבי יוחנן, שתפילת ערבית נאמרת אחרי קריאת שמע של ערבית. ויתכן שגם אם סבר כרבי יהושע בן לוי, הוא מחשיב תפילה שלפני קריאת שמע שעל המטה כ"סמוכה למטתי".

¹¹ ישעיהו לח ב. מסתבר לפרש בפשוטו של מקרא, שחזקיהו אכן התפלל על מטתו ולא סמוך לה, שהרי היה חולה הנוטה למות. לקמן בדרך י"ב דורשים את ה"קיר" שלא כפשוטו.

¹² יתכן שהתפילה, כמו קריאת שמע, נחשבה כחלק מן ההגנה מפני המזיקין של שעות הלילה והשינה. יש לשים לב לכך שהפסוק המשמש כמקור לדרשת מקום המיטה: "וצפונך תמלא בטנם" הוא חלק ממזמור העוסק כולו בתפילה. ורמזים בו לתפילת הערב: "תפלה לדוד ... הקשיבה רנתי האזינה תפילתי ... בחנת לבי פקדת לילה ... אני קראתיך כי תענני אל הט אונך לי ... שמרני כאישון בת עין ... אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך". ההפניה המדרשית אינה רק לפסוק "קישוט", אלא היא פתח להתבוננות מעמיקה בפרק כולו. מכך מובן ששני החלקים של הברייתא נמצאים קשורים זה לזה ברובד פנימי יותר מאשר העיסוק במיקום המיטה. גם הפסוק הנוסף בברייתא, אינו מקרי – הוא מפנה להצלחת תפילתם של יצחק ורבקה, והולדת התאומים בעקבותיה.

¹³ רש"י ד"ה סמוך למטתי. הלכה זו נתפרשה להלן בגמרא ברכות יד א-ב. ונפסקה בשלחן-ערוך אורח-חיים פט ב – ו. עי' בתוד"ה אלא אימא, שדן בשאלה אם מותר ללמוד לפני התפילה.

שורה במקום התפילה, גם אם המתפללים הם יחידים, כפי שייאמר להלן גם לגבי שנים שיושבים ועוסקים בתורה. המתפלל המקדים לעזוב פוגע בחברו, וגם מביע זלזול בשכינה הנמצאת במקום התפילה ועדיין לא נסתלקה כל עוד חברו מתפלל.

כרגיל, הפסוקים עליהם מיוסדת הדרשה מחייבים התבוננות בהקשרם בתנ"ך. "טרף נפשו באפו הלמענך תעזב ארץ ויעתק צור ממקמו" מפנה לפרק העוסק בתלישותו של החוטא בספר איוב.¹⁴ "צור ילדך תשי" מפנה לשירת האזינו לפסוקים שבהם מדובר על התנכרותו של עם ישראל לקדוש-ברוך-הוא. יש בדרשה רמיזה לנטישה הכפולה, נטישת החבר ונטישת השכינה.¹⁵ פסוק הברכה של רבי יוסי ברבי חנינא מפנה לנבואת נחמה בישיעיהו המתמקדת באדם השומע בקול ה' והולך בהדרכתו.¹⁶

בתקופה מאוחרת יותר, בעידן של תפילה בבית הכנסת, נחלקו הראשונים מה תוקפה של ההנחיה של אבא בנימין. רבנו תם פירש שמדובר בבתי כנסיות של ימי התלמוד, שהיו בשדה. הוא

הגביל את ההוראה הזאת לתפילת ערבית ולשעות החשיכה. אין להשאיר אדם יחיד בבית הכנסת המרוחק מן העיר, באופן שיצטרך לחזור לבדו בלילה.¹⁷ ר"י היה נוהג כך גם ביום, וגם אם היו מתפללים נוספים בבית הכנסת. להבנתו, אין מדובר כאן בתקנה לטובתו של המאריך בתפילה, אלא – כמשתמע מלשונו של אבא בנימין – לכבודה של שכינה השורה על המתפלל. לכן, הוא הקפיד על כך רק אם היו מתפללים תפילת עמידה, אך לא כאשר אנשים בבית הכנסת עסקו בלימוד או באמירת מזמורים.¹⁸ מכיון שבזמנם של הראשונים המוסכמה המקובלת היתה שמקום התפילה הוא בבית הכנסת ובציבור, הם נדרשו לפרש את דברי אבא בנימין באופן שיתאים לסדרי התפילה בבית הכנסת שהיו נהוגים בזמנם.¹⁹ אך הפירוש הפשוט של דבריו אינו מתייחס כלל לבית הכנסת. אדרבה, הוא מתאים דווקא למקום שאינו בית כנסת, ואשר השראת השכינה בו נוצרת באופן חד-פעמי וזמני על ידי עמידתם של שני החברים לתפילה. בית הכנסת הוא מקום שכינה מתמיד, ואדם אינו אמור לשהות בו כל עתותיו, ובודאי שאין מקום לביקורת עליו אם יצא מבית הכנסת בסיום זמן התפילה.

תניא, אבא בנימין אומר: שנים שנכנסו להתפלל, וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא טורפין לו תפלתו בפניו, שנאמר: 'טרף נפשו באפו הלמענך תעזב ארץ'. ולא עוד אלא שגורם לשכינה שתסתלק מישראל, שנאמר: 'ויעתק צור ממקמו'. ואין צור אלא הקדוש ברוך הוא, שנאמר: 'צור ילדך תשי'.

ואם המתין לו מה שכרו?

אמר רבי יוסי ברבי חנינא: זוכה לברכות הללו, שנאמר: 'לוא הקשבת למצותי ויהי כנהר שלומך וצדקתך כגלי הים ויהי כחול זרעך וצאצאי מעיך וגו'.

ברכות ה"ב

והר"י היה מאחר תפלתו ומאריך עד שיצאו כולם ואם בתוך כך היה שום אדם בא בבית הכנסת היה מעיין בספר עד שגמרו תפלתם. ונאה להחמיר אף לנו. תוד"ה המתפלל, ו' ע"א.

¹⁴ הפניה אחת היא לפרק י"ח באיוב. זה הוא מענה של בלדד השוחי, המתאר את תלישותו של החוטא. במענה הבא מגיב לכך איוב בחריפות ומתאר את עומק בדידותו.

¹⁵ ההפניה לשירת האזינו, לפסוק "צור ילדך תשי", אינה ענין רק לפירושה של המלה "צור", אלא לפיסקה שלמה בשירה שבה מדובר על עזיבת אלוה ושכחתו.

¹⁶ ישעיהו מח יח – יט. הפסוק הקודם: אני ה' אלקיך מלמדך להועיל מדריךך בדרך תלך.

¹⁷ תוד"ה המתפלל, בשם רבנו תם. המקור לרעיון זה הוא בהלכת תפילת ערבית של לילי שבת. עי' רמב"ם תפילה ונשיאת כפים פרק ט' הלכה יא.

¹⁸ תוס' הרא"ש, ד"ה טורפין, ה' ע"ב. דבריו של הר"י הובאו להלכה בטור ובהגהת הרמ"א לשלחן ערוך. עי' בבית יוסף שם שדן אם מנהגו של ר"י היה חומרא בעלמא, או שהחובה להמתין גם ביום כלולה במימרא של אבא בנימין, כפי שמשמע גם משמע מפירושו תלמיד רבנו יונה.

¹⁹ כך מפורש בלשונו של ערוך השלחן אורח-חיים צ' יט.

ז. מזיקין

הברייתא השלישית המובאת בשם אבא בנימין, עוסקת במזיקין. במבט ראשון נראה שברייתא זו של אבא בנימין אינה קשורה למאמרים הקודמים שעוסקים בתפילה. בהנחה שלא הובאה כאן רק מפני שמו של החכם בעל השמועה, יתכן שהסמכתה למאמרים הקודמים העוסקים בתפילה סמוך למיטה, קשורה להגנה שיש בקריאת שמע על המיטה מפני המזיקין. שהרי זה הוא הנושא שקדם להבאתן של ברייתות אלה בגמרא. הסמיכות בין המאמר על המזיקין למאמר על החובה להמתין לחבר, מרמזת לכך שהטעם להמתנה לחבר קשור גם בחשש מפני המזיקין שאורבים לאדם השב בלילה מבית הכנסת המרוחק, שבשדות. מכאן מקצת הצדקה להסברו המחודש של רבנו תם בטעם האזהרה הזאת.²⁰

בעקבות הברייתא של אבא בנימין מופיע רצף של מאמרים מאמוראי בבל על אודות המזיקים המקיפים אותם ועל דרך הטיפול בהם וההתמודדות איתם. לא כאן המקום לדון בהרחבה בגישתם של אמוראי בבל לנושא המזיקין, לשדים וכשפים בכלל. בהקשר של דיונונו חשוב לשים לב לכך שדבריהם של אמוראי בבל על נוכחות המזיקים בכל מקום כינוס של רבים, לרבות כינוסים של חכמים ומקומות של לימוד תורה, מפתיעים במקצת. לנוכח מה שנאמר עד כאן, היה מקום לצפות שהמזיקים אינם מופיעים במקומות שבהם מתכנסים חכמים, לשם תפילה ולימוד תורה. במיוחד לאור האמור בסוגיית קריאת שמע, שהתורה מגינה מפני המזיקין. מדברי האמוראים משמע שלא זו בלבד שהמזיקין מופיעים בבית המדרש ובכינוסי הכלה, אלא ניתן גם לזהות מפגעים הנובעים מהם: עייפות הברכיים, הרגליים והתבלות הבגדים. בהמשך ידובר בגמרא על אודות "אגרא דכלה" ו"אגרא דפירקא", ושם משבחים את ההשתתפות בכינוסים הללו, אך לאו דווקא מן ההיבט של הערך הלימודי שלהם, וזו אולי הסיבה לכך שהמזיקים מוצאים להם שם כר לפעולה. אם כך הוא, אפשר שהעיסוק בנוכחותם של מזיקין במקום כינוס הציבור, יכול להוות גם קול מוצנע של ביקורת על המתרחש בבתי הכנסת, ועל ההיבטים הבעייתיים של ההתכנסות הציבורית, אפילו לשם תורה ותפילה.

תניא אבא בנימין אומר אלמלי נתנה רשות לעין לראות אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין... בבלי ברכות ו, א

אמר אביי: אינהו נפיש מין, וקיימי עלן כי כסלא לאוגיא.
אמר רב הונא: כל חד וחד מינן, אלפא משמאליה ורבבתא מימיניה.
אמר רבא: האי דוחקא דהוי בכלה - מנייהו הוי; הני ברכי דשלהי - מנייהו; הני מאני דרבנן דבלו - מחופיא דידהו; הני כרעי דמנפן - מנייהו.
האי מאן דבעי למידע להו - לייטי קיטמא נהילא ונהדר אפרייה, ובצפרא חזי כי כרעי דתרנגולא.
האי מאן דבעי למחזינהו - ליתי שילייתא דשונרתא אוכמתא בת אוכמתא, בוכרתא בת בוכרתא, וליקליה בנורא ולשחקיה ולימלי עיניה מניה, וחזי להו.
ולשדייה בגובתא דפרזלא ולחתמיה בגושפנקא דפרזלא דילמא גנבי מניה. ולחתום פומיה כי היכי דלא ליתזק.
רב ביבי בר אביי עבד הכי חזא ואתזק. בעו רבנן רחמי עליה ואתסי.
ברכות ו, א

²⁰ כאמור, יתכן שקובץ מאמרים הובא בשלמותו גם אם לא כולו קשור לסוגיה, אם כי עדיין צריך להבין מדוע במקורו הכיל הקובץ את המאמר הזה. במקרה הנוכחי, קובץ זה מכיל את כל מאמריו של אבא בנימין שבתלמוד. ואפשר היה להציע שזו הסיבה שגם מאמר זה צורף. אלא שאם כן הוא, היה מן הראוי להניחו לסוף הקובץ, אחרי שלשה המאמרים העוסקים ישירות בנושא התפילה.

ח. תפילה נשמעת בבית הכנסת

הברייתא הרביעית של אבא בנימין, קובעת שיש עדיפות לתפילה בבית הכנסת. מן הפסוק "לשמוע אל הרנה ואל התפילה",²¹ למדים שבית הכנסת הוא "מקום רינה", זו סגולתו המיוחדת, ומשום כך הוא ראוי גם להוות מקום תפילה. מתבקשת אם כן השאלה, מה מגדיר את בית הכנסת כמקום רינה? מה עניינה של רינה זו ובמה היא הופכת אותו לראוי לתפילה?

תניא, אבא בנימין אומר: אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר: "לשמוע אל הרנה ואל התפילה", במקום רנה שם תהא תפלה.
ברכות ו ע"א

רש"י מפרש: "במקום רנה - בבית הכנסת, ששם אומרים הצבור שירות ותשבחות בנעימת קול ערב". אבל פירושו צריך פירוש. לכאורה, קדמה קביעת התפילה בבית הכנסת לכך שהצבור אומרים שם שירות ותשבחות. האחרונים פירשו בדוחק, שהתפילה שבאה בבית הכנסת בעקבות פרקי המזמורים של הצבור עדיפה על היחיד המתפלל בלא מזמורים אלה.²² אבל אם כדבריהם, הדגש אינו על מקום בית הכנסת אלא על סדר התפילה של הצבור. נראה, שגם כאן, כבברייתות הקודמות, המפרשים הציעו פירושים הכוללים את סדר התפילה המאוחרים. דבריו של אבא בנימין נאמרו עם השינוי בייעודו המרכזי של בית הכנסת בחיי עם ישראל.

תפלת הצבור נשמעת תמיד ואפילו היו בהן חוטאים אין הקדוש ברוך הוא מואס בתפלתן של רבים, לפיכך צריך אדם לשתף עצמו עם הצבור, ולא יתפלל ביחיד כל זמן שיכול להתפלל עם הצבור.

ולעולם ישכים אדם ויעריב לבית הכנסת שאין תפלתו נשמעת בכל עת אלא בבית הכנסת, וכל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו מתפלל בו עם הצבור נקרא שכן רע. רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים ח א

ישתדל אדם להתפלל בבית הכנסת עם הצבור, ואם הוא אנוס שאינו יכול לבוא לבית הכנסת, יכיון להתפלל בשעה שהצבור מתפללים, (והוא הדין בני אדם הדרים בישובים ואין להם מנין, מכל מקום יתפללו שחרית וערבית בזמן שהצבור מתפללים, סמ"ג). וכן אם נאנס ולא התפלל בשעה שהתפללו הצבור והוא מתפלל ביחיד, אעפ"כ יתפלל בבית הכנסת. שולחן ערוך אורח חיים סימן צ סעיף ט

בית הכנסת שימש כמקום התוועדות של הצבור, לקריאת התורה ולדרשה, עוד לפני שנקבעו תפילות הקבע, ולכן יש לפרש שכוונתו היא שבמקום רינה של תורה שם תהא תפילה.²³ הסיבה המוצעת בברייתא לתפילה בבית הכנסת אינה התפילה עם הצבור, אלא מעלתו של המקום, בית הכנסת, שיש בו רינה.²⁴ ערך התפילה בצבור וערך התפילה בבית הכנסת הם ערכים שונים. הרמב"ם צירף את שני העניינים יחד להלכה אחת, אף על פי שעדיין ניתן לזהות בדבריו את מלאכת ההרכבה. בשלחן-ערוך, ניכרת ההרכבה של שני הערכים עוד יותר, מפני שהוא מציג במפורש את המקרים שיוצרים את ההבחנה בין שתי המעלות.

לכתחילה צריך אדם להתפלל²⁵ בבית הכנסת עם הצבור. כשאינו יכול לקיים זאת, האפשרויות מתחלקות לשתיים: תפילה ביחיד, שלא בבית הכנסת אבל בזמן שהצבור מתפללים, או תפילה בבית הכנסת ביחיד, שלא בזמן שהצבור מתפללים. כל אחד מן הצדדים הוא ערך בפני עצמו, ומלשון השלחן ערוך לא ברור איזו משתי החלופות עדיפה, להתפלל בזמן שהצבור מתפללים בביתו, או בבית הכנסת שלא בזמן תפילת הצבור.²⁶

בזאת נשלמו מאמרי אבא בנימין. נראה, שמאמרו אינם מתייחסים כלל לתפילה בצבור ולערכה. הוא עוסק בתפילת היחיד בביתו, בחובתו כלפי חברו המתפלל עמו, ובערך התפילה בבית הכנסת. בין המימרא הראשונה לבין המימרא האחרונה

שלו יש הבדל משמעותי, הראשונה מבכרת את התפילה "סמוך למטות" והאחרונה, את התפילה בבית הכנסת. יתכן שהדברים משקפים שינוי בתפיסה, ויתכן שהם מתייחסים לתפילות שונות. המפרשים והפוסקים שעסקו

²¹ מלכים א' ח כח. הפסוק הוא חלק מתפילת שלמה בחנוכת המקדש. הפרק כולו עוסק בתפילה ובבית המקדש. בהתחשב בכך שבית הכנסת הוא 'מקדש מעט', ברורה הזיקה שבין הפרק כולו לבין הנושא הנדון בסוגייתנו.

²² כך פירשו המהרש"א בחידושי אגדות, השפת אמת בחידושי לברכות כאן,

²³ "רינה של תורה": איכה רבה (בובר) ב' יט, על הפסוק "קומי רני בלילה". ומקבילות רבות. ע"י גם רמב"ם תלמוד תורה פרק ג' הי"ג. טור ארוח חיים סימן רל"ח.

²⁴ מפורש בדברי תלמיד רבנו יונה, שערך התפילה בבית הכנסת קיים גם כשמתפלל ביחידות. ועי' בבית יוסף לאורח-חיים סי' צ'. אות ט'.

²⁵ הביטוי "ישתדל" שבו נוקט השלחן ערוך, אף הוא אינו לשון של צו מחייב באופן מוחלט.

²⁶ הפרי מגדים (אות טו) הכריע שתפילה בצבור עדיפה על תפילה בבית הכנסת. וציין שלדעת הטור, אין שום מעלה בתפילת יחיד בבית הכנסת.

בסוגיה מנקודת המבט שלפיה חובת התפילה בבית הכנסת מקובלת ומוסכמת, פירשו את מאמריו של אבא בנימין כך שיהיה להם תוקף ומשמעות גם בעולם ממוקד בית כנסת.²⁷

ט. הקב"ה מצוי בבית הכנסת

מאמריו של רבי יצחק מובאים בעקבות הברייתא של אבא בנימין על חשיבות התפילה בבית הכנסת. נוכחותו של הקב"ה ושכינתו במקום התפילה, נובעת גם מן הברייתא הקודמת, על אודות שנים שנכנסו להתפלל. שני חלקי המימרא של רבי יצחק משלימים זה את זה. בחלק הראשון משמע שהקב"ה נמצא בבית הכנסת גם אם אין שם מנין עשרה.²⁸ ובחלק השני משמע שהשכינה נמצאת במקום מנין עשרה, גם

אמר רבין בר רב אדא אמר רבי יצחק:
מנין שהקדוש ברוך הוא מצוי בבית הכנסת
שנאמר: "אלהים נצב בעדת אל".
ומנין לעשרה שמתפללין ששכינה עמהם –
שנאמר: "אלהים נצב בעדת אל".
ברכות ו א

אם אינם נמצאים בבית הכנסת.²⁹

הביסוס בחלק הראשון על הפסוק "אלהים נצב בעדת אל" אינו מובן. פסוק זה מתאים רק למימרא השניה, שכן הדרשה המזהה עדת-אל עם עשרה.³⁰ זו מבוססת על משנה בסנהדרין שלמדה את מנין העשרה מפרשת המרגלים: "ומנין לעדה שהיא עשרה שנאמר עד מתי לעדה הרעה הזאת".³¹ פסוק זה הוא גם המקור לצורך במנין עשרה לדבר שבקדושה.³² הרעיון ש"עדת אל" מתייחס גם לבית הכנסת בהעדר מנין, הוסבר על ידי רש"י במלים: "בעדת אל – בבית מועד שלו". בכך הצביע רש"י כדרכו בקיצור על הקושי ועל פתרונו: כיצד העביר רבי יצחק את הדרשה התנאית המתייחסת לעדה כעשרה מישראל להקשר של המקום שאין בו עשרה?³³ הדוחק של התירוץ מחדד את המגמתיות של הדרשה, כחלק ממטרת הסוגיה להעצים את כוחו של בית הכנסת כמקום השכינה.

"בכל המקום [אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתך]"... רבי אליעזר בן יעקב אומר, אם תבא לביתי, אבא לביתך, ואם לא תבא לביתי, לא אבא לביתך, מקום שלבי אוהב, שם רגלי מוליכות אותי. מכאן אמרו, כל עשרה בני אדם שנכנסין לבית הכנסת, שכינה עמהם, שנאמר 'אלהים נצב בעדת אל' ומנין אפילו שלשה שדנין, שנאמר 'בקרב אלהים ישפוט', ומנין אפילו שנים, שנאמר 'אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו', ומנין אפילו אחד, שנאמר בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך. מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מס' דבחדש פרשה יא

הפירוש האחר האפשרי הוא ששני חלקי המימרא מתייחסים למנין עשרה, והשוני בין בית הכנסת למנין שמחוצה לו הוא שבבית הכנסת נאמר שהקדוש ברוך הוא מצוי, ובעשרה מתפללין – שכינה עמהם. אפשר שאלו שתי דרגות של נוכחות א-להית. שתיהן מתקיימות רק "בעדת אל", ואילו בהעדר מנין עשרה אין בכלל נוכחות א-להית.

במכילתא מצויה דרשה המאחדת את שני העניינים: בית הכנסת ומנין עשרה.³⁴ המכילתא אינה מזכירה תפילה כלל, היא גם אינה מפרידה בין עשרה לבין בית הכנסת. השכינה שורה על כל עשרה שנכנסים לבית הכנסת.³⁵ על רקע דברי המכילתא, מתברר יותר חידושו של רבי יצחק באופן שבו צוטט בגמרא. הוא סובר ששכינה שורה בבית הכנסת גם אם אין בו עשרה. יש לראות את המאמר הזה כחלק מן המגמה הכללית של הסוגיה, להעצמת ערכו של בית הכנסת כמקום תפילה. החלק השני שנוסף למימרא, בדבר המצאות השכינה במקום עשרה, מחזק

²⁷ יש לציין שאלו המאמרים היחידים של אבא בנימין בתלמוד, וקשה לדעת לאיזו תקופה יש לשייך אותו ואת מאמריו. עיי' ב.ז. באכר, אגדות התנאים, כרך שני חלק א',

²⁸ פירוש זה של דברי רבי יצחק, תומך בשיטת הפוסקים שגם אדם המתפלל ביחידות עדיף שיתפלל בבית הכנסת שלחן ערוך אורח חיים צ', ט'. על פי שיטת תלמיד רבנו יונה ודלא כדעת הטור שסבר שחשיבות התפילה בבית הכנסת היא בעת שהציבור מתפללים שם. ואילו ביחידות אין הבדל בין הבית לבית הכנסת. (עיי' בית יוסף שם).

²⁹ הקטע השני: "ומנין לעשרה שמתפללין..." אינו מצוי בכתב יד פריס. בכתב יד מינכן נוסף בגליון. בכתב יד פירנצה מופיע, אך הדרשה שונה מן הדפוס: "... שנאמר ובקרב אלהים ישפוט". ערעור הנוסח בכתבי היד מעיד בדרך כלל על קושי פרשני. במקרה הזה, ככל הנראה הקושי נוצר מן הצורך להתאים את הדרשה לענין התפילה בציבור. תהלים פב א'.

³⁰ סנהדרין א' משנה ו'.

³¹ בבלי ברכות כא ב.

³² עיי' בפני-יהושע, בד"ה אמר רבין, שהצביע על הקושי בדרשת רבי יצחק ובפירושו של רש"י.

³³ נוסח אחר של הדרשה ושמות חכמים אחרים נמצא במכילתא דרשב"י שמות כ כא. ושניהם שונים מנוסח המשנה ומן הנוסח שבגמרא לפנינו. ועיי' עוד בראשית רבה פרשה מח. את סימן לבנין שאתה יושב ושכינה עומדת כך בנין יושבים ושכינה עומדת, אלהים ניצב בעדת אל וגו'. בנוסחאות אחרות של בראשית רבה (וכך בנוסח דפוס וילנא), נוספו המלים: "... ושכינה עומדת על גבן כשישראל נכנסים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות וקורין קריאת שמע והן יושבים לכבודי ואני על גבן שנאמר...".

³⁴ ראו להלן דרשתו של הלל הזקן

את הערך של תפילה בציבור.

הנוכחות הא-להית

בעקבות המאמר של רבין בשם רבי יצחק, מביאה הגמרא משנה ממסכת אבות,³⁶ המעובדת כהמשך ישיר למימרא האמוראית. במשנה עצמה, אין זכר לבית הכנסת ולתפילה. כדרכה של

רבי חלפתא איש כפר חנניה אומר: עשרה שיושבין ועוסקין בתורה שכינה שרויה ביניהם שנאמר "אלהים נצב בעדת אל". ומנין אפילו חמשה? שנאמר: "ואגודתו על ארץ יסדה". ומנין אפילו שלשה? שנאמר: "בקרב אלהים ישפוט". ומנין אפילו שנים? שנאמר "אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע" וגו' ומנין אפילו אחד? שנאמר: "בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך וברכתיך" אבות ג' משנה ד'

מסכת אבות, עניינה העיקרי הוא בלימוד תורה.

הגמרא מפרשת ומרחיבה את המשנה. היא מסבירה שהמספר משתנה בהתאם למצוה, צריך עשרה כדי להשרות שכינה בתפילה, שלשה בדין, שניים בלימוד תורה. ישנם גם הבדלים באופי השראת השכינה בין שנים לאחד, ובין שלשה לעשרה. הגמרא גם מוסיפה דרשה אחרת על הפסוק "ולחושבי שמו", המעמידה את הפסוק בהקשר של קיום מצוות ולא רק לימוד תורה.

נראה, שהמהלך כולו, של הבאת המשנה תוך כדי עיבודה בגמרא, והצמדתה למימרת רבי יצחק, מצביע על המגמה של העלאת ערכה של התפילה בציבור ובבית הכנסת, תוך שהיא מחליפה במידה מסוימת את תפקידו הקדום של בית הכנסת כמקום "רינה" של תורה.

התמדת הנוכחות בבית הכנסת

נדלג על המימרא העוסקת בתפילין של הקב"ה³⁷ ונעבור למאמר הבא של רבין בר רב אדא בשם רבי יצחק. הדרשות של רבי יצחק ושל רבי יוחנן קרובות זו לזו, ושתייהן נסמכות על פסוקים קרובים בישיבה.

גם כאן יש שניות בין הדרשה העוסקת בבית הכנסת בלבד, ואינה מזכירה את המנין, היא דרשת רבי יצחק, לבין דרשת רבי יוחנן, המדגישה את העובדה שהקדוש-ברוך-הוא מצפה לעשרה בבית הכנסת. דרשת רבי יוחנן קשורה להסבר הגמרא למשנת שכינה שורה בעשרה, שכן הגמרא הסבירה שבעשרה –

ומנין לשלשה שיושבין בדין ששכינה עמהם - שנאמר: 'בקרב אלהים ישפוט'.

ומנין לשנים שיושבין ועוסקין בתורה ששכינה עמהם - שנאמר: 'אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' [וישמע ויכתב בספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחושבי שמו].

מאי 'ולחושבי שמו'? אמר רב אשי: חשב אדם לעשות מצוה ונאנס ולא עשה - מעלה עליו הכתוב כאילו עשה.

ומנין שאפילו אחד שיושב ועוסק בתורה ששכינה עמו? שנאמר: 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך'.

וכי מאחר דאפילו חד - תרי מבעיא? תרי מכתבן מלייהו בספר הזכרונות, חד לא מכתבן מליה בספר הזכרונות.

וכי מאחר דאפילו תרי - תלתא מבעיא? מהו דתימא: דינא שלמא בעלמא הוא, ולא אתיא שכינה - קמשמע לן דדינא נמי היינו תורה.

וכי מאחר דאפילו תלתא - עשרה מבעיא? - עשרה קדמה שכינה ואתיא, תלתא - עד דיתבי.

ברכות ו ע"א

אמר רבין בר רב אדא אמר רבי יצחק: כל הרגיל לבא לבית הכנסת ולא בא יום אחד - הקדוש ברוך הוא משאיל בו, שנאמר: 'מי בכם ירא ה' שמע בקול עבדו אשר הלך חשכים ואין נגה לו'. אם לדבר מצוה הלך – 'נוגה לו', ואם לדבר הרשות הלך אין נוגה לו. יבטח בשם ה'.

מאי טעמא? משום דהוה ליה לבטוח בשם ה' ולא בטח.

אמר רבי יוחנן: בשעה שהקדוש ברוך הוא בא בבית הכנסת ולא מצא בה עשרה - מיד הוא כועס, שנאמר: 'מדוע באתי ואין איש קראתי ואין עונה'.

ברכות ו ע"ב

³⁶ אבות ג' ו', משנת רבי חלפתא איש כפר חנניה. עם זאת, יש לשים לב לכך שבמשנה נאמר: עשרה שיושבין ועוסקין בתורה שכינה שורה ביניהם ... ומנין אפילו חמשה ... ומנין אפילו שלשה ... שניים ... אחד ... ואף באמות דרבי נתן (נו"ב, י"ח) משמע שמדובר בלומדי תורה. ר"ח אלבק עמד על כך שרבי יצחק הביא עמו לבבל נוסחאות משנה ובריייתות. (מבוא לתלמודים עמ' 252 והערה 197 שם, ובמאמרו נוסחאות במשנה של האמוראים, בתוך ספר היובל לרצ"פ חיות, וינא תרצ"ג, עמ' ד').

³⁷ כאמור לעיל, אין הכרח לומר שכל המימרות בקובץ של האמורא מתאימות לסוגיה, מכיון שיתכן שהקובץ הובא בשלמותו, כפי שהיה קיים לפני עורכי הסוגיה. לשאלה בדבר מקומן של התפילין בתוך הקובץ המקורי יש לתת את הדעת בנפרד. במקרה הזה לא קשה לאתר את המכנה המשותף של המאמרים בקובץ המקורי, כולם עוסקים בקשר שבין הקדוש ברוך הוא לישראל. השראת השכינה במקום שבו ישראל עוסקים במצוות באה לידי ביטוי סמלי גם בתפילין של הקב"ה' המבטאים את העובדה שבני ישראל מפארים את שמו בעולם.

השכינה מקדימה לבוא לפניהם.³⁸

המאמר של רבי יוחנן מכיל את הרעיון שהשכינה נמצאת בבית הכנסת גם כשאין בו עשרה, אבל הוא מניח במוקד תפיסתו שעיקר השראת שכינה בבית הכנסת הוא בעת קיומו של מנין עשרה לתפילה, ובהעדר עשרה אין ערך ומשמעות לנוכחות השכינה בו. במלים אחרות אפשר לומר, שהמאמר של רבי יצחק נועד לעודד תפילה בבית הכנסת, ואילו המאמר של רבי יוחנן נועד לעודד השתתפות בתפילת הציבור בבית הכנסת.³⁹

י. נימוסי בית הכנסת

הקובע מקום לתפילתו

סדרת המאמרים הבאה מובאת מפי רבי חלבו, בשם רב הונא. גם היא, תומכת במגמה העיקרית של הסוגיה, לקבע את מעמדו של בית הכנסת. גם בה, כבקבצים הקודמים, ניתן עדיין להצביע על רמות שונות של מחויבות לבית הכנסת. המאמר הראשון, בדבר קביעת מקום לתפילה, אינו מזכיר במפורש את בית הכנסת. הוא ניתן להתפרש בשלשה אופנים. אפשר לומר, שמדובר על מקום קבוע לתפילה גם שלא בבית כנסת. אפשר לומר שהדרישה המובעת במאמר היא להתפלל בקביעות בבית הכנסת, ואולי דווקא בבית כנסת אחד מסוים, ואפשר לומר יותר מכך, שמעבר לחובה

אמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל הקובע מקום לתפלתו - אלהי אברהם בעזרו. וכשמת - אומרים לו: אי עניו, אי חסיד, מתלמידיו של אברהם אבינו! ואברהם אבינו מנא לן דקבע מקום? דכתיב: 'וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם',¹ ואין עמידה אלא תפלה, שנאמר: 'ויעמוד פינחס ויפלל'.¹ ברכות ו"ב

להתפלל בבית הכנסת, יש דרישה לקבוע מקום בתוך בית הכנסת שהוא מתפלל בו.

המקור המקראי שעליו נשענת הדרשה תומך בגישה הראשונה, של קביעות מקום כלשהו, לא דווקא בבית כנסת. שהרי לאברהם אבינו ואף לפנחס לא היה בית כנסת.⁴⁰ קביעת המקום של אברהם אבינו אינה אלא חזרה למקום שכבר עמד בו קודם לכן.⁴¹

בהקשר זה יש לשים לב גם לניסוח של המאמר, הוא אינו מנוסח בלשון חיוב גמור, אלא כהמלצה מבורכת: אלהי אברהם בעזרו. "אלהי אברהם" הוא שיהיה בעזרו, כי המקור ממנו נלמד הערך של קביעות המקום לתפילה הוא אברהם אבינו.

מדברי הרמב"ם נראה, שהחובה לקבוע מקום לתפילה אינה מחייבת תפילה בבית הכנסת. אדרבה, ההוראה לא להתפלל בחורבה או אחורי בית הכנסת, ממעטת את שני המקומות הללו אבל לא שאר מקומות שעונים להגדרות של "תיקון המקום".

לעומת זאת, בפסקו של השלחן-ערוך נשמע שלא זו בלבד שהוא מחייב תפילה בבית הכנסת, אלא שחלק מחובת הקביעות היא החובה לקבוע מקום מסוים בתוך בית הכנסת.⁴²

ההבנה שמקום הקבע לתפילה הוא בבית הכנסת, היא הנחה כה פשוטה בזמנו של השלחן ערוך, עד שהמגן-אברהם נצרך להוסיף על דברי השלחן-ערוך ולהעיר על קיומה של אפשרות אחרת, שיש ערך לקביעת מקום לתפילה גם כשמתפלל מחוץ לבית הכנסת, בביתו.

אבל, הטעם שמציע המגן אברהם לקביעת מקום התפילה הוא "שלא יבלבלוהו בני הבית". אין הוא תולה זאת בשאלות של השראת שכינה וטיב ההתקשרות עם הקב"ה

תקון המקום כיצד יעמוד במקום נמוך ויחזיר פניו לכותל, וצריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלים כדי להתפלל כנגדן שנאמר וכין פתיחן ליה בעילייתיה וגו', וקובע מקום לתפלתו תמיד. ואין מתפלל בחורבה ולא אחורי בית הכנסת אלא אם כן החזיר פניו לבית הכנסת, ואסור לישיב בצד העומד בתפלה או לעבור לפניו עד שירחיק ממנו ארבע אמות.

רמב"ם הלכות תפילה פרק ה הלכה ו

יקבע מקום לתפלתו, שלא ישנהו אם לא לצורך. ואין די במה שיקבע לו בית הכנסת להתפלל, אלא גם בבית הכנסת שקבוע בה צריך שיהיה לו מקום קבוע. שולחן ערוך אורח חיים סימן צ סעיף יט

וגם כשמתפלל בביתו יקבע מקום שלא יבלבלוהו בני הבית:

מגן אברהם סימן צ ס"ק לג

³⁸ עי' בתוס' הרא"ש ו' ע"ב ד"ה בשעה שהקב"ה.

³⁹ על פי זה פירש הטור שהחובה להתפלל בבית הכנסת היא כאשר יש בו מנין עשרה. לעיל הערה. 28

⁴⁰ פנחס כלל לא התפלל, אלא הכה את זמרי ואת המדינית. אולם הפסוק בתהלים "ויעמד פנחס ויפלל" נדרש בכפל משמעות, גם עשיית דין פלילים בחוטא וגם תפילה על עם ישראל להצלה מן המגפה.

⁴¹ כך פירש תלמיד רבנו יונה, ד"ה כל הקובע.

⁴² כך מפורש בבית יוסף בשם הרא"ש פרק א' סימן ז'. דברי הרא"ש מבוססים על מאמר הירושלמי בפרק תפילת השחר. המובא להלן.

בעת התפילה, כפי שמשמע מדרשת הגמרא אודות תפילתו של אברהם אבינו.

הפירושים האפשריים של המימרא בבבלי, מופיעים כמאמרים נפרדים בירושלמי: רבי יוחנן מחייב להתפלל במקום המיוחד לתפילה, רבי תנחום בר חנינא מחייב להתפלל במקום מסוים בתוך בית הכנסת. וקיים הבדל בתוכן ובנימוק. הטעם של רבי יוחנן הוא שצריך להתפלל במקום שבו מוזכר שמו של הקב"ה תדיר. אפשר לפרש שהוא דורש להתפלל במקום קבוע שנתייחד לו לתפילה. כאברהם, אולם סביר יותר לפרש שהמקום הקבוע הזה אינו מקום בעלמא, אלא בית המדרש או בית הכנסת.⁴³ רבי תנחום בר חנינא מניח כנתון שבית הכנסת הוא מקום התפילה והוא מחייב לקבוע מקום גם בתוך בית הכנסת.

מן הירושלמי נראה, שהטעם לכך שצריך לקבוע מקום לתפילתו, מוסבר גם בשיקולים רוחניים, ולא רק בשיקולים המעשיים שהציע המגן-אברהם. המהרש"א מסביר שהמקום משפיע על איכות השפע הרוחני שהאדם מקבל בתפילתו. הקביעות במקום אחד מורה על התכוונות "לשם האחד האמיתי". זו היא מעלתו של אברהם אבינו. בניגוד לתכונתו של בלעם הרשע, שדרכו לקבל השראה א-להית היתה על ידי חיפוש מקומות הולמים, ומעבר למקום למקום כדי להשיג את ההתקשרות הרוחנית המתאימה לצרכיו.

פירוש המהרש"א מצדיק את קביעות המקום בשני מובניה, גם מחוץ לבית הכנסת וגם בתוכו. אולם הם מתפרשים יפה יותר בהקשר המובן הראשוני של הדרישה, לקבוע מקום תפילה גם מחוץ לבית הכנסת. אפשר לשמוע מדבריו של המהרש"א גם ביקורת על מי שאין לו בית כנסת קבוע שהוא מתפלל בו והוא "הולך כפעם בפעם לקראת נחשים" – מחפש את בית הכנסת ש"מתאים לו". בעיני המהרש"א, תלמידו של אברהם אבינו אינו פונה פניו לבקש גדולות בדרך אחר, והוא קובע לו מקום אחד לתפילתו בלי שינוי, ובזה הוא מייחד כוחות אלקים לשם האחד האמיתי.⁴⁴

ריצה בדרך לבית הכנסת וממנו

המאמר השני של רבי חלבו הוא הנהגת דרך ארץ לכבודו של בית הכנסת. אין לצאת מבית הכנסת בפסיעה גסה, מפני כבודו של המקום. זו דרשה בשבח בית הכנסת שאינה נוגעת כלל לענין התפילה. האמוראים ממשיכים ומפתחים את המאמר לכמה כיוונים, האחד, הוא מאמרו של אביי, המהווה התשליל של מימרת רבי חלבו. שימוש חיובי בפסיעה גסה ביחס לבית הכנסת על ידי ריצה אליו.

החידוש השני, הוא חידושו של רבי זירא, שהמצוה לרוץ לבית הכנסת לשמוע שיעור, חשובה עד כדי כך שהיא דוחה את ההוראה הרגילה שאין לפסוע פסיעה גסה בשבת.⁴⁵

אלא שדבריהם של אביי ובעיקר רבי זירא מרחיקים את הדיון מבית הכנסת כמקום תפילה. חשיבותו של בית הכנסת אינה בהיותו מקום תפילה אלא בהיותו המקום שבו מתרחשת ה"פירקא", הדרשה, ובה למדים "דבר

⁴³ הפסוק שעליו נסמך רבי יוחנן הובא לעיל בתוספתא כמקור לתפילה בבית הכנסת. הוא גם מזכיר את מאמרו של הלל הזקן: למקום שלבי אוהב לשם רגליי מוליכות אותי. אם אתה תבוא לביתי אני אבא לביתך אם אתה לא תבוא לביתי אני לא אבוא לביתך. שנאמר: 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך ובירכתיך' תוספתא סוכה ד, ג. זה מעין שיר לשמחת בית השואבה, המדבר בבית המקדש, אולם אפשר להעבירו גם אל בית הכנסת, מקדש המעט. במשנה באבות שהובאה לעיל, שימש הפסוק הזה כמקור לכך שהשינה שורה גם במקום שבו אדם לומד יחידי, ונדרמה ששם דווקא הדרשה התעלמה מן ההבדל בין "אזכיר" ל"תזכיר", והתייחסה לכל מקום שבו אדם מזכיר את שם ה' בתפילתו או בלימודו.

⁴⁴ עי' בשל"ה פרשת בשלח, חלק תורה אור, שם הסביר את הצורך לקבוע מקום לכל דבר שבקדושה. "וקביעות מקום הוא יחוד שמתייחד עם הקדושה פנימה, ולא יראה חוצה כי כל כבודה פנימה". ובפרשת שופטים, תורה אור ב', כתב ש"קבוע מקום קבוע לשכינה ויתבודד עצמו מכל מחשבות גופניות". ועי' עוד בבית אלקים שער התפילה פרק חמישי. ובמהר"ל נתיבות עולם, נתיב העבודה פרק ד'. דברי המהר"ל, שיסודם בקבלה ופיתוחם בספרי חסידות, מעתיקים את המושג "קבוע מקום" מן המרחב הפיזי אל התכונות הלב ואל המידות והספירות שבעולמות העליונים. ואכמ"ל.

⁴⁵ כך נפסק ברמב"ם הלכות תפילה ה' ב, והלכות שבת כד ה'. ובשלחן-ערוך אורח-חיים, צ' יב ובהלכות שבת שא א'.

הלכה". יתר על כן, יתכן שרבי זירא כלל לא דיבר על ריצה לבית הכנסת, במידה והפירקא מתקיימת במקום אחר, כגון בישיבה או בבית המדרש, הוא יורה לרוץ לשם. נמצא שבדברי רבי זירא אפשר לזהות הטיה מכיוון של העדפת בית הכנסת כמקום תפילה, לכיוון של העדפת מקום לימוד התורה.

כפי שכבר אפשר להתרשם באופן די ברור, דרכה של הסוגיה אינו להציע מחלוקת בין מוקדים, אלא לאזן בין המאמרים המובאים בה כך שינתן מעמד ומשקל הולם לכל אחד מן הקטבים של הדיאלקטיקה. אחרי שהמאמר של רבי חלבו מדגיש את ערכו של בית

הכנסת, מובאים המאמרים של אביו ושל רבי תנחום ומטים את מרכז הכובד לכיוון המקום של לימוד תורה.

אמר רבי חלבו אמר רב הונא: היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה.

אמר אביו: לא אמרן אלא למיפק, אבל למיעל - מצוה למרהט, שנאמר 'נרדפה לדעת את ה'. אמר רבי זירא: מריש כי הוה חזינא להו לרבנן דקא רהטי לפרקא בשבתא, אמיא: קא מחליין רבנן שבתא. כיון דשמענא להא דרבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי: לעולם ירוץ אדם לדבר הלכה ואפילו בשבת, שנאמר: 'אחרי ה' ילכו כאריה ישאג' וגו' - אנא נמי רהיטנא.
ברכות ו ע"ב

שכר למשתתפים במעמדים ציבוריים

פיסקה זו העוסקת בשכר הניתן על השתתפות במעמדים ציבוריים שונים, אינה נראית במבט ראשון כחלק מן הסוגיה. היא הובאה כהמשך לדברי רבי זירא, שהתפעל מן ההיתר לרוץ בשבת לפירקא. רבי זירא ניסח את הדבר בפתגם, המביע את חשיבותה של הריצה לשעור: "אגרא דפרקא רהטא". בעקבותיו, הובאה רשימה של פתגמים במתכונת דומה שנוסחו על ידי גדולי האמוראים בבבל. קובץ הפתגמים אינו דומה רק בצורתו החיצונית, אלא גם בתכנו, שכן יש בו מעין התחכמות החוזרת לאורך כל הפתגמים. ה"אגרא" מכיל הפתעה, כי הוא ניתן על דבר שאינו הסיבה הרשמית של ההתכנסות, לפעמים כלל אין נותנים עליו את הדעת ולפעמים בכלל אין הוא מתקיים.

הרצים לפירקא והנדחקים לכלה סבורים שעיקר הענין הוא הלימוד בכלה, ולא הדוחק.⁴⁶ שומעי השעור סבורים שעיקרו של השעור

הוא בשמועות המתחדשות בו, ולא בסברות ובדיונים.⁴⁷ לבית האבל באים כדי לקונן או לנחם, ולא מעלים על דעתם שנטילים שכר על השתיקה.⁴⁸ בתענית, נוטים להתמקד בקושי הצום, ושוכחים את חשיבותה של הצדקה והתיקונים החברתיים.⁴⁹ בהספד, מתמקדים לפעמים בדברי השבח לנפטר ובדברי דרוש, ושוכחים את החיוב לעורר את בכי הקהל,⁵⁰ ובבית החתן, מרקדים ושרים, ולא נותנים את הדעת לחשיבות של אמירת דברים של שמחה.⁵¹

אפשר לומר שמעבר להפתעה שטמונה בכל אחד מן הפתגמים הללו, יש בהם גם מנחה משותף כללי, והוא, שכולם מדברים בשבחה של הצטרפות לפעילות חברתית – קהילתית – ציבורית, גם במקום שבו היחיד חש שקולו הייחודי אובד, ואולי הוא סובל מתסכול מסוים על כך שלא הגיע להישג במטרה ובתכלית העיקרית של פעולתו, בשל ההקשר החברתי. אם כנים דברינו, תרומתה החשובה של פיסקה זו להקשר של תפילה בבית הכנסת ובציבור, ברורה עוד יותר, מכיון שהיא נועדה לחזק את ערך התפילה בבית הכנסת ובציבור על פני האפשרות להתפלל ביתר כוונה וריכוז, במקום אחר. בהתבודדות בשדה, בחדר הלימוד שבבית או בבית המדרש. כשם שהלמדן מצפה לחידושי תורה, וסובל מן הדוחק בפירקא ובכלה. הספדן ומנחם האבלים מעוניינים בתכנים, ואינם מתפעלים מן השתיקה או הבכי. כך גם עובד ה' סבור שתפילתו תצליח יותר כשישפוך שיחו בהתבודדות לפני ה'. פתגמי האמוראים מבטלים את העמדה של אנשי העילית והמעלה, ומורים להם

⁴⁶ הדוחק בכלה נזכר כבעיה משמעותית גם בסוגית המזיקין, לעיל ו' ע"א.

⁴⁷ אופייני לרבה להדגיש את חשיבותה של הסברא: ע"י עירובין נג ע"א.

⁴⁸ כפי שנהגו רעי איוב, (איוב ב יג), וכדין שאין פותחים בדברים לפני האבל. וע"י תוס' רא"ש ד"ה אגרא דבי טמא.

⁴⁹ ועל כך מחה כבר הנביא ישעיהו בנבואת "צום אבחרהו" בפרק נ"ח.

⁵⁰ כפי שנתבאר בסוגיות ההספד במסכת מגילה (כח ב) וסנהדרין (מו ב – מז א). וע"י בשו"ע יורה דעה ס' שמ"ד.

⁵¹ כפי שמתבאר בהמשך, ו' ע"ב, על החובה לשמח את החתן, ולא די להנות מסעודתו.

שהם נוטלים שכר דווקא על ההשתתפות עם הציבור, גם במחיר ויתור על האיכות של המעשים שהיו נעשים ביחידות ובצנעה.⁵²

תפילה באחורי בית הכנסת

הדרישה שלא להתפלל מאחורי בית הכנסת היא שלב נוסף, הבא אחרי הדרישה לקבוע מקום לתפילה ולהמנע מלפסוע פסיעה גסה ביציאה מבית הכנסת. רב הונא לא קבע חובה להתפלל בתוך בית הכנסת, אלא רק שלל את התפילה מאחוריו.

שלילת התפילה מאחורי בית הכנסת קודמת לדרישה החיובית להתפלל בתוכו. הפניית העורף אל בית הכנסת יש בה מימד הפגנתי שלילי וחמור. יש מקום לתמוה, כנגד מה מכוונים מאמרים אלו. הסיפור על "ההוא גברא" מעיד שהתפילה מאחורי בית הכנסת היתה תופעה שצריך להאבק בה, ולא מדובר כאן ברעיון תאורטי בלבד.⁵³ תופעה דומה מצויה גם בסוגית התקיעה בשופר במסכת ראש השנה,⁵⁴ גם שם מתמודדים חכמים עם אדם שאינו נכנס לבית הכנסת ושומע את התקיעות מבחוץ. בתוספתא מוזכרים שלשה מקרים: רועה שהרביץ צאנו אחורי בית הכנסת, חולה שהיה מוטל אחורי בית הכנסת ומי שהיה ביתו סמוך לבית הכנסת.⁵⁵ נראה,

אמר רב הונא: כל המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע, שנאמר: 'סביב רשעים יתהלכון [כרם זלות לבני אדם]'.
אמר אביי: לא אמרן אלא דלא מהדר אפיה לבי כנישתא, אבל מהדר אפיה לבי כנישתא - לית לן בה.
ההוא גברא דקא מצלי אחורי בי כנישתא ולא מהדר אפיה לבי כנישתא. חלף אליהו, חזייה, אידמי ליה כטייעא.
אמר ליה: כדו בר קיימת קמי מר? שלף ספסרא וקטליה.
ברכות ו' ע"ב

מתוך תיאור המקרים הללו, שלא מדובר באירוע מקרי, שאותו די היה לתאר כמו בגמרא ב"מי שהיה עובר אחורי בית כנסת", אלא בתופעה משמעותית ונפוצה יותר של אנשים שנמנעו מלהכנס לבית הכנסת מסיבות שונות, אולי גם מפני שעדיין לא ידעו להעריך את חשיבות התפילה בבית הכנסת די הצורך.

אחורי בית הכנסת - פירש רש"י כל פתחי בתי כנסיות היו למזרח ואחוריהם למערב וזה המתפלל אחורי בית הכנסת אינו מחזיר פניו לבית הכנסת נראה ככופר במי שהצבור מתפלל לפניו. ולא נהירא, דאדרבה במהדר אפיה לבית הכנסת מיחזי כשתי רשויות שהקהל מתפלל למערב והוא מתפלל כנגדם למזרח.

ע"כ נראה אחורי בית הכנסת, מי שהוא אחורי העם במזרח והעם משתחוים למערב, ולהכי קאמר ולא מהדר אפיה כו'. ודוקא הם שהיה מנהגם להתפלל למערב. אבל אנו מתפללים למזרח שאנו במערבו של ארץ ישראל וכתוב 'והתפללו אליך דרך ארצם', ונראה כמו שפי' להם לצד מערב יתפרש לנו לצד מזרח. תוס' ד"ה אחורי בית הכנסת, ו' א

ניתן לקשר זאת גם עם סוגית תפילת מוסף, שבה מדובר במפורש על תפילת מוסף בציבור, בחבר עיר, המוציאה גם את "העם שבשדות".⁵⁶ נראה, שבתקופת ראשוני האמוראים עדיין היו רבים שלא ראו חובה להגיע לתפילה בבית הכנסת, ואולי אפילו התקשו לעכל את החובה המתחדשת הזאת. עבור מי שהיה רגיל להתפלל בדרך, או במקום העבודה.⁵⁷ אין מדובר כאן בבקשת הנוחות בלבד, אלא בצורך להתסגל לתפיסה שונה לגמרי של מושג התפילה. אם אדם רגיל להתפלל בכל מקום שבו הוא נמצא, במהלך סדר היום הרגיל שלו, תחושת הקירבה שלו לקב"ה, תחושת הנוכחות של ה' בעולמו, בבחינת "ה' צילך על יד ימינך" מתגברת. לעומת זאת, אם ממקדים את נוכחות הקב"ה בבית הכנסת ובעת בשהציבור מתפללים דווקא, ושם הוא המקום להפגש עם הקב"ה, יש בכך כדי לצמצם את הנוכחות האלקית בשדה. המתח הזה מוכר גם מן הכוון ההפוך – ברצון החסידי להציע מפגשים אחרים עם הקב"ה, מחוץ לתפילת הקבע בבית הכנסת. רש"י ותוספות, נחלקו בתיאור המיקום של המתפלל מאחורי בית

⁵² כאמור, אפשר לכרוך כאן גם את המאמרים על המזיקים המצויים באותם מקומות של התקהלות, גם לדברים חיוביים, של מצוה ולימוד תורה.

⁵³ בדרך כלל יש לבחון כשהגמרא מגיבה בחריפות כנגד הנהגה מסוימת, מהו הרקע הריאלי לכך. במיוחד כשנלווה לכך מעשה. סביר להניח שהעמדה הנשללת בגמרא היא "מאן דאמר" משמעו, והבנתו יכולה לסייע בהבנת החידוש של הגמרא. הגישה הזאת נכונה גם לספרות מוסר מאוחרת יותר. כך למדנו מפי פרופ' הרב חיים סולובייצ'יק בקורס שעסק בספרות המוסר כמקור היסטורי. ראש השנה, ג' משנה ז.

⁵⁴ תוספתא ראש השנה ב' ז'. בבלי כאש השנה כז ב'.

⁵⁵ משנה ברכות ד' ז'. בבלי ל' א-ב. ראש השנה לד ב'. ועי' בירושלמי ברכות ד' ה"ו, שם מתקיים דיון בדבר מידת החובה להתפלל מוסף בציבור. וחובתם של "רועים וקייצים" להשתתף בה.

⁵⁷ אפשר למנות דוגמאות רבות מן המשנה, מקורות תנאיים ואמוראיים, על חכמים ושאר בני אדם המתפללים בדרך, ובמקום העבודה. ואף הלכות מפורטות לנוגעות לסדרי התפילה במצבים השונים.

הכנסת. ההסברים של תוספות ושל רש"י מתאימים לדגמים שונים של בתי כנסת שנמצאו בארץ ישראל.⁵⁸ השאלה השנייה במחלוקת, כרוכה בשאלה מה היתה הסיבה שגרמה למתפללים מסוימים לרצות להתפלל מאחרי בית הכנסת, או לכוון המנוגד לכוון התפילה של שאר המתפללים.

יתכן שהמאמרים נגד המתפללים אחורי בית הכנסת משקפים מתח סביב השאלה מהו הכיוון הראוי לתפילה. כפי שעולה מן הסוגיה בבבא-בבא-בבא, ומן הממצא הארכיאולוגי, היו שתי מגמות בכוון התפילה בבתי הכנסת העתיקים. האחת – שכינה במערב, והשנייה – תפילה לכוון ירושלים ובית המקדש, לפיה בגליל מתפללים לדרום ובבבל למערב. יתכן, שכאשר הוסבו בתי הכנסת בגליל מתפילה למערב לתפילה לעבר ירושלים, דרומה, היו שהקפידו להמשיך להתפלל לכוון מערב. בבבל, אומר רב ששת לשמשו שיעמידנו להתפלל לכל רוח לבד ממזרח, מכיון שלשם מורים המינים.⁵⁹ משמע, שלא היה כיוון ברור ומוסכם לתפילה בזמנו. ההסבר העולה מדברי רב ששת וכמותה גם מסבירים הראשונים בסוגייתנו, שהיתה זו דרך מינות להתפלל למזרח, ולא לכוון של בית הכנסת, למערב. אם כן הוא, אזי צריך לומר שתופעה כזאת של מינות היתה קיימת ומשמעותית בבבל והיה צריך להתמודד נגדה, גם בדרך של סדרי התפילה בבית הכנסת.

ואחורי בית הכנסת הוא הצד שהפתח פתוח בו והוא הפך הצד שפונים אליו הקהל כשמתפללים. ויש מפרשים בהפך וראוי לחוש לדברי שניהם. וגם כשמתפלל בשאר צדדים, חוץ לבית הכנסת, יש להחמיר שיחזיר פניו לבית הכנסת. וכל זה כשניכר שמחזיר אחוריו לבית הכנסת, אבל אם הוא מתפלל בבית הסמוך לבית הכנסת, פניו כנגד ארץ ישראל כראוי ואחוריו לכותל ביתו שהוא כותל בית הכנסת, מותר, שאינו ניכר שמחזיר פניו מבית הכנסת. שולחן ערוך אורח חיים סימן צ סעיף ז

אפשר להציע פירוש שלישי לתפילה מחוץ לבית הכנסת, התואם יותר את אופים של בתי הכנסת בבבל דווקא. בתי כנסיות שבבבל על תנאי הם עשויים, במסכת בבא בתרא, מסופר על קהילה שבנתה בית כנסת לקיץ ובית כנסת לחורף. האחד פתוח ומאוורר לקיץ, והאחר סגור ומוגן מפני הקור והגשמים. מבנה בית הכנסת הבבלי היה פתוח לחצר שהקיפה אותו, היו בה מבנים שונים, ולעתים התפילה היתה מתקיימת דווקא בחלק הפתוח והבלתי מקורה.⁶⁰ הבחירה להתפלל מחוץ לבית הכנסת יכולה לפיכך לנבוע מטעמי נוחיות ואוורור, ובמקום שבו אין תודעה מספקת לחשיבות התפילה בתוך בית הכנסת – יש צורך להלחם נגד התופעה הזאת. כמובן, שתופעה זו של חלק מן המתפללים המתגודדים בזמן התפילה מחוץ לבית הכנסת, למטרות "אוורור", אם מפני הצורך ב"אוויר" ואם מפני הצורך ב"אוויר", מוכרת עד עצם היום הזה, בלי הבדל בין אקלימים שונים שבהם ממוקמים בתי הכנסת, והיא תלויה יותר באופיים של המתפללים מאשר במזג האוויר.

הקובע מקום לתפילתו – רבי יוחנן

קובץ המאמרים של רבי חלבו בשם רב הונא מכיל מאמרים נוספים, חלקם קשורים ישירות לתפילה, כדוגמת המאמר "לעולם יהא אדם זהיר בתפילת המנחה", ואחרים קשורים פחות. מכיון שעיקר עיונו מתמקד בנושא המרכזי של בית הכנסת, לא נרחיב בדיון במאמרים אלו, ובשאלת הקשר הפנימי ביניהם, והקשר של כל אחד מהם לנושא המרכזי של הסוגיה.⁶¹ הוא הדין לקובץ המאמרים הבא בעקבותיו, מאמרי רבי יוחנן בשם רבי יוסי, העוסקים בתפילתו של הקב"ה ובתפילין שלו. בקובץ הבא, מאמרי רבי יוחנן בשם רשב"י, ישנם מאמרים העוסקים בתפילתו של אברהם, בריצוי בשעת כעס והוא מכיל מאמר נוסף בדבר ערך התפילה במקום קבוע. המאמר הזה שונה במקצת מן המאמר של רב חלבו בשם רב הונא שהובא לעיל. גם בברכה: אויביו נופלים תחתיו,

ואמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: כל הקובע מקום לתפלתו אויביו נופלים תחתיו, שנאמר: 'ושמתי מקום לעמי לישראל ונטעתי ושכן תחתיו ולא ירגז עוד ולא יסיפו בני עולה לענותו כאשר בראשונה' ברכות ז' ב'

וגם בפסוק שעליו נסמכת הדרשה: "ושמתי מקום לעמי ישראל ונטעתי".⁶² הפסוק נלקח מנבואת נתן לדוד, שלא זכה שבת המקדש יבנה בימיו והקב"ה עתיד לבנותו כאשר עם ישראל יגיע למנוחתו הקבועה. קביעות המקום לתפילה, בזמן החורבן

⁵⁸ המחקר הארכיאולוגי של בתי הכנסת בארץ ישראל הצביע על מספר דגמים של כיוון בית הכנסת, ומיקום הפתח בו. קיימת גישה שכיוון התפילה תמיד למערב, כי שכינה במערב, כעדות הגמרא במסכת בבבא בתרא (כה א-ב) וקיימת גישה שכיוון התפילה תמיד לירושלים. כמו כן, יש בתי כנסת שבהם פתח הכניסה הוא מהכוון אליו מתפללים, וישנם בתי כנסת שבהם פתח הכניסה הוא מהכוון הנגדי. לסקירה מקיפה של הממצאים ע"י יצחק ספיר, "[כוון התפילה ומקום הפתח בבתי הכנסת הקדומים](#)", טללי אורות ד', תשנ"ג. ובביבליוגרפיה המפורטת שם.

⁵⁹ בבא בתרא כה א

⁶⁰ ראו דוד קאסוטו: "[אדריכלות בתי הכנסת במרחב הים התיכון המוסלמי ובאסיה](#)". מחנים 11, תשנ"ב. ובאתר דעת.

⁶¹ כאמור, אין הכרח לומר שכל אחד מן המאמרים בפני עצמו קשור לסוגיה ודי לומר שהקובץ הוא יחידה מקורית אחת, ששובצה לסוגיה בשל אותם מאמרים החשובים לנושא הסוגיה הכללי.

⁶² שמואל ב' ז' י'.

והגלות, מסמלת את התקווה לשיבת העם לארצו וכינונו של בית המקדש. יש בכך אירוניה מסוימת, שביית הכנסת עצמו אינו מקום של קבע, אלא אדרבה, הוא "מקדש מעט" המחליף את מקום הקבע של השראת השכינה, במקדש. והדרישה לקבוע מקום לתפילתו מכילה בתוך עצמה את תודעת חוסר הקביעות והעדר המקום הקבוע לעם וליחיד, והציפיה לגאולה שתביא עמה את הנטיעה והקביעות הסופית של העם בארצו והאדם על אדמתו.⁶³

יא. בשעה שהצבור מתפללים

הקטע הבא בסוגיה חושף את המתח שעומד ביסודה של הסוגיה כולה, בין התפילה בבית הכנסת, עם הציבור, ולכל הפחות בשעה שהציבור מתפללים, כנגד הנוחות של התפילה בבית או בבית המדרש. מן הסתם, אין הכוונה להעמיד את הנוחות האישית, כנגד הערך המצוותי, אלא להנגיד את הערך של תפילה במקום שנוח לכוונה כנגד התפילה בציבור:

נראה, שרב נחמן לא הכיר עדיין במעלה של התפילה בבית הכנסת ובציבור, רבי יצחק העיר לו על כך. רב נחמן לא ערער על החשיבות של בית הכנסת ושל הציבור, דבר זה היה ידוע לו, אם כי כנראה לא ייחס לו חשיבות מספקת. עם זאת, הוא טרח להתנצל שאינו יכול וקשה לו. אך כשרבי יצחק הציע לו להקפיד להתפלל בביתו בשעה שהציבור מתפללים, תגובתו מורה שכלל לא ידע על ערכה של תפילה שכזאת, וכאן למד מרבי יצחק את החידוש שהעת שבה הציבור מתפללים היא עת רצון.

הגמרא מוסיפה להביא מקורות לערך של התפילה בשעה שהציבור מתפללים ולערכה של התפילה בציבור. גם מאמרים אלה נועדו להצביע על ערכה של תפילת הציבור, והשעה שבה הציבור מתפללים, לאו דווקא בבית הכנסת. הדגש בפיסקה זו הוא על תפילת הציבור, ולא דווקא על התפילה בבית הכנסת. זהו מוקד שונה מן המוקד של תפילה בבית הכנסת. חשיבותו של בית הכנסת היא משנית, ונובעת רק מכך שזה הוא המקום שבו מתכנס הציבור לתפילה.⁶⁴

יב. כניסה לבית הכנסת

המאמרים הבאים בגמרא עוסקים בערך של התמדה בתפילה בבית הכנסת. מאמרו של ריש לקיש, על דרך השלילה, מכנה בשם "שכן רע" את מי שאינו נכנס להתפלל בבית הכנסת. כמי שגר בשכונתו של הקב"ה ומחמיץ את הזכות לבקר את השכן. גם כאן, הפסוקים המובאים כמקור לדרשה מרמזים על הקשר שבין קביעות המקום בבית הכנסת לבין ישובה של ארץ ישראל, ועל הנוודות כתכונה המקבילה לגלותיות. ושוב, יש ממד של אירוניה בהקבלה זו, מכיון שמדובר על בתי כנסיות בתקופה של חורבן וגלות.

חברו ורבו של ריש לקיש, רבי יוחנן, עוסק בפן החיובי של ההתמדה בבית הכנסת. בעיניו, התמדה בהליכה לבית הכנסת היא סגולה לאריכות ימים. תחילה תהה רבי יוחנן

כיצד יתכן שיש יהודים המאריכים ימים בבבל, ולאחר מכן נתישבה דעתו כששמע שהם משכימים ומעריבים לבית הכנסת.

אמר ליה רבי יצחק לרב נחמן: מאי טעמא לא אתי מר לבי כנישתא לצלויי?

אמר ליה: לא יכלנא.

אמר ליה: לכנפי למר עשרה וליצלי.

אמר ליה: טריחא לי מלתא.

ולימא ליה מר לשלוחא דצבורא, בעידנא דמצלי צבורא ליתי ולודעיה למר.

אמר ליה: מאי כולי האי?

אמר ליה: דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי, מאי דכתיב 'ואני תפילתי לך ה' עת רצון', אימתי עת רצון? בשעה שהצבור מתפללין.

רבי יוסי ברבי חנינא אמר, מהכא: 'כה אמר ה' בעת רצון עניתיך'.

רבי אחא ברבי חנינא אמר, מהכא: 'הן אל כביר ולא ימאס'.

וכתיב: 'פדה בשלום נפשי מקרב לי כי ברבים היו עמדי'.

תניא נמי הכי,

רבי נתן אומר: מנין שאין הקדוש ברוך הוא מואס בתפלתן של רבים, שנאמר: הן אל כביר ולא ימאס, וכתיב: פדה בשלום נפשי מקרב לי וגו'.

אמר הקדוש ברוך הוא כל העוסק בתורה ובגמילות חסדים ומתפלל עם הצבור - מעלה אני עליו כאילו פדאני, לי ולבני, מבין אומות העולם.

ברכות ד' ב' - ח' א'.

אמר ריש לקיש: כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו נכנס שם להתפלל - נקרא שכן רע,

שנאמר: 'כה אמר ה' על כל שכני הרעים הנגעים בנחלה אשר הנחלתי את עמי את ישראל', ולא עוד אלא שגורם גלות לו ולבניו, שנאמר: 'הנני נתשם מעל אדמתם ואת בית יהודה אתוש מתוכם' ברכות ח' א'

⁶³ השוו לדרשת התנחומא על פסוק זה, תרומה פרשה ט'.

⁶⁴ שני המוקדים הללו הובאו בשלחן ערוך, אורח-חיים סי' צ' סעיף ט', כמבואר לעיל.

הדברים המיוחסים לרבי יוחנן תואמים את הביקורת החריפה של חכמי ארץ ישראל כנגד הבבליים, שלא עלו לארץ בימי עזרא וגם עתה אינם עולים אליה.⁶⁵ העובדה שהם מאריכים ימים בבבל מוסברת רק בכך שהם מתמידים לבוא לבית הכנסת. בית הכנסת הוא בבחינת "האדמה אשר נשבע ה' לאבותיכם!" ולכן אפשר להאריך בו ימים. המתפללים בבית הכנסת בבבל נושאים פניהם אל ארץ ישראל בזמן התפילה, עוד מימי דניאל שהיה מתפלל שלש פעמים ביום וחלונות היו פתוחים לו כלפי ירושלים.⁶⁶

בית הכנסת אינו רק מקומו של הקדוש-ברוך-הוא ומקום השראת שכינה, אלא הוא גם בחינת ארץ ישראל שבחוץ לארץ. בדברי רבי יוחנן מרומזת גם האפשרות לראות את בית הכנסת שבחוץ לארץ כעין שלוחה, שגרירות, של ארץ ישראל בגולה.⁶⁷ הדרשה של רבי אחא ברבי חנינא פונה לכון אחר, היא קושרת את ערך החיים עם שקידה על דלתות בית הכנסת, "מזוזות פתחי". היא מתקשרת אסוציאטיבית גם עם מצות המזוזה, שנסמכה ל"למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה..."⁶⁸.

לפי התיאורים של בתי הכנסת העתיקים בארץ ישראל ובבבל, יתכן שלמאמרו של רב חסדא היתה משמעות גם כפשוטו: לחלק מבתי הכנסת היתה כניסה חיצונית, לחצר או למבוי של בית הכנסת, וכניסה נוספת, לתוך אולם התפילה.⁶⁸ הוראתו של רב חסדא שאין להתפלל בחלק החיצוני, דומה להוראה שלא להתפלל מאחורי בית הכנסת. מכיון שהמאמר הזה מתאים רק לסוג מסוים של בית הכנסת, הוסיפו בגמרא פירוש מרחיב, שמתאים לכל סוג של בית כנסת.

יכנס שיעור שני פתחים ואח"כ יתפלל. יש מפרשים שיעור שני פתחים דהיינו ח' טפחים יכנס לפנים, שלא ישב אצל הפתח שנראה כמשאוי ישיבת בית הכנסת, ולפי זה אם יש לו מקום מיוחד אצל הפתח, אין בכך כלום. ויש מפרשים שהטעם מפני שמביט לחוץ ואינו יכול לכיין, ולפי זה אם אינו פתוח לרשות הרבים אין בכך כלום. ויש מפרשים שלא ימרה להתפלל מיד כשנכנס, אלא ישא שיעור שני פתחים. ונכון לחוש לכל הפירושים. שולחן ערוך אורח חיים סימן צ סעיף כ

אמרו ליה לרבי יוחנן: איכא סבי בבבל. תמה ואמר: 'למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה' כתיב, אבל בחוצה לארץ לא!

כיון דאמרי ליה: מקדמי ומחשכי לבי כנישתא, אמר: היינו דאמרי להו. דאמר רבי יהושע בן לוי לבניה: קדימו וחשיכו ועיילו לבי כנישתא, כי היכי דתורכו חי'.

אמר רבי אחא ברבי חנינא: מאי קרא – 'אשרי אדם שמע לי לשקד על דלתתי יום יום לשמור מזוזת פתחי', וכתוב בתריה: 'כי מצאי מצא חיים'. ברכות ח' א'

כניסה לבית הכנסת – שני פתחים

אמר רב חסדא: לעולם יכנס אדם שני פתחים בבית הכנסת. שני פתחים סלקא דעתך? אלא, אימא: שיעור שני פתחים, ואחר כך יתפלל. ברכות ח ע"א

ניתן להסביר את פירוש הגמרא לרב חסדא בשני אופנים. אפשר לומר שהלכה זו שייכת לנימוסי בית הכנסת, כעין ההלכה שאין לרוץ מבית הכנסת, ואפשר לפרשה כהלכה מהלכות תפילה, שנועדה להבטיח תפילה בכוונה.

בשלחן ערוך מובאים שלשה פירושים מן הראשונים: לא לשבת סמוך לפתח שלא יראה שיישיבת בית הכנסת קשה לו. שלא יביט לחוץ ותפגם הכוונה, ואפשרות שלישית שאינה נוגעת כלל למיקום אלא לשהיה קודם התפילה כדי שתתישב דעתו.

יג. על זאת יתפלל כל חסיד – לעת מצוא

הקטע הבא בגמרא מכיל דרשות על הפסוק "על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצא". לא נעסוק בו בהרחבה כי אינו נוגע ללב הסוגיה. עם זאת נסב תשומת הלב לכך שיש בשיבוץ של הדרשות על הפסוק הזה מימד "חתרני" או לפחות מאד מפתיע בסוגיה. המזמור בתהלים הוא מזמור של תפילה, עז-מבע ביותר: "בלו עצמי בשאגתי כל היום ... יומם ולילה תכבד עלי ירך נהפך לשדי בחרבוני קיץ ... על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו, אתה סתר לי מצר תצרני ... רבים מכאובים לרשע והבוטח בה' חסד יסובבנהו...". הרשימה המוצעת בגמרא לתפילות החסיד, אינה מכילה מעלות רוחניות הנשגבות, צרכים

⁶⁵ כתובות קיא א ועוד

⁶⁶ דניאל ו' יא, לקמן לא א, לד ב.

⁶⁷ וכדרשת רבי יצחק: "ואהי להם למקדש מעט – אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל" (מגילה כט א).

⁶⁸ גם בבתי כנסת מימי הביניים והעת החדשה היו מבואות שכאלה. בבית הכנסת האשכנזי נקרא המקום הזה "פלוש". וסביבו וסביב ההתרחשות בו נתהווה פולקלור שלם.

לאומיים וציבוריים, אלא צרכים אנושיים בסיסיים ביותר: אשה טובה, מיתה קלה, קבורה ובית הכסא.⁶⁹ לא זו בלבד שתפילתו של החסיד נוגעת לעניינים פרטיים וחלקם גם מאד גשמיים, אלא שהגמרא משבחת מכולם את המאמר של מר זוטרא, שלעת מצוא זה בית הכסא, בכך ש"הא דמר זוטרא עדיפא מכלהו". יתכן שאפשר לצרף את קובץ הדרשות הזה למאמרי ה"אגרא" ומאמרי המזיקין, ולראות בו רמיזה על מישורי תפילה "נמוכים" יותר שאפשר להתקל בהם כשמתפללים עם כלל הציבור, עם ההמון.

יד. בית המדרש עדיף על בית הכנסת

לקראת סוף הסוגיה מתהפכת המגמה הכללית שלה לכוון של העדפת בית המדרש על בית הכנסת. הדרשה עצמה מכילה דיאלקטיקה פנימית. ראשית, רבא מבקש מרפרם בר פפא שיאמר לו מן הדברים המעולים של בית הכנסת, ובתגובה הוא משיב לו בשבח בתי הכנסיות. כבר השלב הזה של הדיון מכיל מרכיב של הפתעה וסותרה פנימית. גם ההמשך, שבו מצוטטת מימרא של עולא הוא מהפכני, מכיון שבמקום להציג את בית הכנסת כמקדש מעט, התחליף למקדש החרב, כפי המגמה שעלתה מכל הסוגיה עד כה. נאמר פה שמקומו של הקדוש ברוך הוא בעולמו הוא בארבע אמות של הלכה.

המזמור העומד בבסיס הדרשה הוא מזמור בשבח ירושלים עיר המקדש: המשורר מעדיף את ירושלים, עיר הקודש, על פני שאר

לְבַנֵי קֶרֶחַ מְזֻמָּר שִׁיר יְסוּדָתוֹ בְּהֶרְרִי
קִדְשׁ: אֱהָב ה' שְׁעָרֵי צִיּוֹן מִכָּל
מְשָׁכְנוֹת יַעֲקֹב: נִכְבְּדוֹת מִדְבַר בָּךְ
עִיר הָאֱלֹהִים סֻלָּה
תְּהִלִּים פֶּד א-ג

"משכנות יעקב". לכאורה, פשוט יותר היה לפרש

ש"שערי ציון" זו ירושלים, ושערי המקדש, הם ה"הררי קודש", ואילו שאר משכנות יעקב עשויים להיות כל המבנים האחרים האפשריים, ובכלל זה גם בתי כנסיות ובתי מדרשות.

בעלי הדרשה הזאת, מבחינים בין בית הכנסת ובית המדרש לבין מקום

שלישי, הוא "שערים המצוינים בהלכה". הבחנה זו היא הפרדה מחודשת, ויתכן שהיא חידוש בבלי, הנוגע להתפתחות המוסדות בקהילה בבבל. בעלי הדרשה מבקשים לבדל בין שני המוסדות הציבוריים – גם בית הכנסת וגם בית מדרש, לבין המוסד האליטיסטי, המשרת את חבורת העילית, הנבחרת, הלמדנית.⁷⁰

מתגובתו של אב"י ניתן לראות את השינוי שחל בתפיסת חשיבותו של בית הכנסת בדור הרביעי של אמוראי בבל.⁷¹ רבא ואב"י סברו שניהם שיש עדיפות גמורה לתפילה בבית הכנסת. רבא פנה בבקשה לרפרם בר פפא שיאמר לו מילי דמעליותא של בית הכנסת, ואב"י נהג בפועל ללמוד בבית ולהתפלל בבית הכנסת. בעקבות השמועות של רב חסדא ועולא, התברר להם שיש להעדיף את מקום הלימוד שלהם על פני בית הכנסת הציבורי. אב"י שינה בעקבות זאת את מנהגו. כך היא גם המסורת של רבי אמי ורבי אסי, אמוראים בבליים שעלו לארץ ישראל ואף הם נהגו כך. בתקופה ההיא בארץ ישראל היה מתח מסוים בין הנהגת הקהילה, המיוצגת על ידי רבי יהודה נשיאה, לבין הנהגת הישיבה והחכמים, המיוצגת על ידי רבי יוחנן וריש

אמר ליה רבא לרפרם בר פפא: לימא לן מר מהני מילי מעלייתא דאמרת משמיה דרב חסדא במילי דבי כנישתא!

אמר ליה, הכי אמר רב חסדא: מאי דכתיב: 'אהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב' - אוהב ה' שערים המצוינים בהלכה יותר מבתי כנסיות ומבתי מדרשות.

והיינו דאמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא: מיום שחרב בית המקדש אין לו להקדוש ברוך הוא בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד.
ברכות ח ע"א

ואמר אב"י: מריש הוה גריסנא בגו ביתא ומצלינא בבי כנישתא, כיון דשמענא להא דאמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא: מיום שחרב בית המקדש אין לו להקדוש ברוך הוא בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד - לא הוה מצלינא אלא היכא דגריסנא.
רבי אמי ורבי אסי אף על גב דהוה להו תליסר בי כנישתא בטבריא לא מצלו אלא ביני עמודי, היכא דהוה גרסי.
ברכות ח ע"א

⁶⁹ לבד מרבי נתן שאומר "לעת מצא זו תורה".

⁷⁰ שו"ת רדב"ז חלק ו סימן ב אלפים קלט: הרדב"ז מורה לתלמיד-חכם שלומד באופן קבוע בביתו ויש לו חלון בחדרו הנשקף אל בית הכנסת. שיתפלל בביתו ולא יפסיק מלימוד כדי ללכת לבית הכנסת. לדעתו, אם להעדיף תפילת יחיד בבית המדרש או תפילה בציבור בבית הכנסת, היא רק במקרה שבלאו הכי צריך לצאת ממקומו וללכת למקום התפילה. אבל אם כלל אינו צריך לצאת מבית מדרשו שבביתו, לדעתו כולי עלמא לא פליגי שעדיף להתפלל בביתו. מה גם שבמקרה המסוים ההוא, חדר הלימוד משקיף אל בית הכנסת וכך הוא משתתף עם תפילת הציבור.

⁷¹ ראו: ישעיהו גפני, יהודי בכל בתקופת התלמוד עמ' 109 – 116. גפני מבחין בין מרכזיותו של בית הכנסת בארץ ישראל לבין חולשת מעמדו היחסית כבבל ומציע לכך נימוקים, אך אינו מבחין בין התקופות השונות. לענ"ד נראה, כמבואר בפנים, שההבדלים בסוגיה במעמדו של בית הכנסת אינם רק בין אמוראי בבל לאמוראי ארץ ישראל, אלא שיש תהליכים של שינויים במהלך תקופת התלמוד בשני המרכזים.

לקיש.⁷² יש לציין, שדבריו של עולא בפני עצמם לא נאמרו במפורש ביחס לבית הכנסת ובית המדרש או מקום התפילה. ואביי הוא זה שהסיק מן המאמר המופשט מסקנה מעשית. אפשר שנשען גם על המסורת בשם עולא, בדבר "שערים המצוינים בהלכה". מלשוננו של אביי משמע שויתר גם על תפילה בציבור, והעדיף תפילה ביחידות במקום לימודו, בביתו.⁷³ העדות על מנהגם של רבי אמי ורבי אסי, אמוראים ארץ ישראלים בדור קודם, להתפלל בבית המדרש, מחזקת עוד את המגמה של העדפת בית המדרש האישי והפרטי על פני התפילה בבית הכנסת ובציבור.

הראשונים נחלקו אם נובע מן הדברים שיש להעדיף תפילה בבית המדרש גם בלא מנין.⁷⁴ מדברי הרמב"ם משמע שהוא ממליץ להתפלל בבית המדרש, בתנאי שתקיים שם תפילה בציבור. אולם יש אומרים שתפילה בבית המדרש עדיפה גם על פני תפילה בציבור, כפי שהביא הרמ"א בהגהת השלחן-ערוך, מבעלי התוספות והרא"ש. הגם שסייג דבריו לומר שדין זה נאמר רק למי שתורתו אומנותו ואינו מתבטל בלאו הכי. ואף הוא לא ירגיל לעשות כן כדי שלא ילמדו עמי הארץ ממנו ויתבטלו מבית הכנסת.

הסתייגויות אלו נובעות מן האחריות הציבורית והקהילתית של החכם. אך אינן נוגעות להעדפה המהותית של מקום הלימוד על בית הכנסת. המחלוקת בין הרמב"ם והשלחן-ערוך, לבין בעלי התוספות והרמ"א בדבר השאלה אם ראשי החכם להתפלל ביחידות במקום לימודו, מטרימה את ההבדלים שייחשפו בעת החדשה בין אשכנזים לספרדים בסגנון היחסים בין תלמידי החכמים לקהילות, בין עולם הישיבה לבין עולם בית הכנסת, ובין מקומם של תלמוד תורה ותפילה בתשתית החיים הדתיים והקהילתיים.

הפיסקה הבאה בסוגיה מכילה מאמרים נוספים של רבי חייא בר אמי בשם עולא: "גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים", ו"לעולם ידור אדם במקום רבו". כאמור לעיל, יש מקום לדון מדוע נקבצו שלשה מאמרים אלו מתורתו של עולא יחדיו. אפשר שהמאמרים הללו מאזנים את ההטיה של המאמרים הקודמים לעבר התבודדות של החכם. עולא משבח את הנהנה מיגיע כפיו – אלו הם המתפללים בבית הכנסת ולא בבית המדרש, ומחייב אדם לדור במקום רבו, דהיינו, להיות חלק מקהילה ולא להתבודד בלימודו.

טו. בשעת קריאת התורה

האיסור לצאת מבית הכנסת בזמן קריאת התורה משתלב בסוגיה העוסקת בכבוד בית הכנסת וחובת המתפללים להשתתף בעשייה הציבורית בו, גם מעבר לתפילה.

איסור היציאה מבית הכנסת בעת קריאת התורה דומה לאיסור לרוץ מבית הכנסת או לחובה להכנס בו שני פתחים. האיסור אינו הלכה בהלכות תפילה, אלא בסדרי בית הכנסת. אף כי לא מדובר בבית הכנסת באופן כללי, אלא במעמד המסוים של קריאת התורה, הדגש הוא על כבוד התורה. ויתכן שתלמיד חכם העוסק בתורה בעת קריאת התורה אינו מבזה אותה באותה מידה כמו היוצא מבית הכנסת, שהרי הוא אינו עוזב את התורה אלא שקוד על תלמודה. בכל אופן, גם על פיסקה זו שורה הרוח הדיאלקטית החופה על הסוגיה כולה. מנהגו של רב ששת הוא דוגמה קיצונית להתבדלות של החכם מן ההמון. הוא משלים את המאמרים הקודמים בדבר תפילתו של החכם במקום הלימוד והלגיטימציה הניתנת לו לפרוש מן הציבור. לא די בכך שהוא מהפך פניו ולומד בזמן שהציבור מקשיבים לקריאת התורה, הוא עוד מוסיף מאמר המבדיל בבירור בינו לבין הציבור: "אנו בשלנו והם בשלהם".

אמר רב הונא בר יהודה
אמר רבי מנחם אמר רבי
אמי: מאי דכתיב 'ועוזבי ה'
יכלו? זה המניח ספר
תורה ויוצא.
רבי אבהו נפיק בין גברא
לגברא. בעי רב פפא: בין
פסוקא לפסוקא מהו?
תיקו.
רב ששת מהדר אפיה
וגריס, אמר: אנן בדין
ואינהו בדידהו.
ברכות ח ע"א

הראשונים התקשו לקבל את הקיצוניות של הנהגת רב ששת, כפי שעולה מפשט התמונה המתוארת בגמרא, והציעו פירושים מסייגים. התוספות הקשו ממסכת סוטה שם נאמר בפרוש שמשנפתח ספר תורה אסור לספר אפילו בדבר הלכה. והביאו שלשה תירושים: א. הבחינו בין לימוד בקול רם שאסור לבין לימוד שנחת שמו. ב. בשם הרי"ף שמתיר רק במקום שיש עשרה שמקשיבים לקריאת התורה, ג. תירוץ נוסף בשם הרי"ף שהתוספות מעדיפים אותו: שהדבר מותר רק לחכם כמו רב ששת שתורתו אומנותו.⁷⁵ להלכה צמצמו הפוסקים את ההיתר

⁷² ראו הויכוח על תשלומי מסים והשתתפות בהגנת העיר בבבא בתרא ז' ע"ב. ועי' מש"כ על זה ב"אגדה למעשה" ב', עמ' 133 - 134.
⁷³ כאן המקום להזכיר גם מימרא של חכם אחר בן התקופה, רבי אלעזר, שאמר שמיום שחרב בית המקדש ננעלו שערי תפילה. ברכות

⁷⁴ לב ב
רמב"ם הלכות תפילה פ"ח ה"ג. שלחן ערוך אורח חיים סימן צ' סעיף י"ח. הובאו לעיל בעמ' 8

⁷⁵ ד"ה רב ששת

ללמוד בזמן קריאת התורה רק למי שתורתו אומנותו, כדעת הרי"ף והתוספות.⁷⁶ עדיין ברור, שלפנינו שתי גישות מנוגדות. האיסורים על יציאה מבית הכנסת באמצע קריאת התורה מתאימים למאמרים על שבח התפילה בבית הכנסת, הנוכחות בו, האיסור לרוץ ממנו והמצוה לרוץ אליו, הכניסה לתוכו שני פתחים, קביעת המקום בתוכו. כל אותם מאמרים שבנו במהלך הסוגיה את מעמד בית הכנסת. היפוך הפנים של רב ששת וההבדלות המופגנת שלו מן הקהל המקשיב לקריאת התורה, מתאימה למאמרים על המזיקין במקומות הציבורים, על הערך של התפילה במקום הלימוד ועדיפות בית המדרש על בית הכנסת. בהמשך להלכות אלו דנה הגמרא בחובת קריאת שנים מקרא ואחד תרגום. נוסח החיוב הוא "לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הציבור שנים מקרא ואחד תרגום". הדגש בניסוח הזה הוא בחובה להשתתף עם קריאת הציבור וסדר הקריאה בציבור. ככל הנראה, גם נושא זה קשור לבעיה המרכזית של סוגייתנו. לתלמידי החכמים יש קביעות לימוד משלהם, הן בתחומי הלימוד והן באיכות הלימוד, וקריאת התורה ברמת "שנים מקרא ואחד תרגום" בקצב השבועי, לא תמיד עולה בקנה אחד עם סדרי הלימוד המתאימים להם. מכאן נראה נובעת גישתו הראשונית של רב ביבי בר אביי, שסבור היה שיוכל להשלים את פרשיותיו עם הציבור בערב יום הכפורים. אולם המסקנה של הסוגיה היא שהחובה היא דווקא להשתתף בלימוד זה עם הציבור ובקצב השבועי המקובל.

טז. מעבר לפני בית הכנסת בזמן התפילה

הסוגיה נחתמת בקובץ מאמרים של רבא, שאחד מהם מקושר באופן ברור לסוגיה, "ואל תעברו אחורי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללין". מאמר שהגמרא מציינת שהוא "מסייע" למאמר של רבי יהושע בן לוי האוסר לעשות זאת. מאמר זה והדיון הבא בעקבותיו משלים גם את המאמר של רב הונא, שאסר להתפלל באחורי בית הכנסת.

העקרון של שני המאמרים דומה, האיסור להתפלל מאחורי בית הכנסת והאיסור לעבור מאחוריו בשעה שהציבור מתפללים. אולם יש גם שוני ביניהם. תפילה מאחורי בית הכנסת מערערת על קדושת בית הכנסת, ואילו מעבר מאחורי בית הכנסת בעת תפילת הציבור מורה יותר על התעלמות ופרישה מן הציבור המתפלל, אך אין בו פגיעה בבית הכנסת עצמו. מכך נובעים גם ההבדלים בין פרטי ההלכות, וההיתרים לעבור מאחורי בית הכנסת כשניכר שאינו מתעכב לתפילה

אל תעברו אחורי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללין - מסייע ליה לרבי יהושע בן לוי, דאמר רבי יהושע בן לוי: אסור לו לאדם שיעבור אחורי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללין.

אמר אביי: ולא אמרן אלא דליכא פתחא אחרינא, אבל איכא פתחא אחרינא - לית לן בה.

ולא אמרן אלא דליכא בי כנישתא אחרינא, אבל איכא בי כנישתא אחרינא - לית לן בה.

ולא אמרן אלא דלא דרי טונא ולא רהיט, ולא מנח תפילין, אבל איכא חד מהנך - לית לן בה.

ברכות ח ע"ב

בשל עיסוקיו האחרים.⁷⁷ מאמריו האחרים של רבא אינם נוגעים ישירות לסדרי התפילה ובית הכנסת ולא נאריך בהן כאן.

יז. שאלות פתוחות

כדרכה של סוגית "אגדה למעשה", הגמרא אינה חותרת להגיע להכרעה בין הדעות השונות המובאות בה, אלא משרטטת את ה"מפה הרוחנית" של הנושא הנדון. לפיכך, היא מציגה זה בצד זה, מאמרים ומעשים מנוגדים ומאפשרת ללומד להתרשם ולהפנים את הצדדים השונים של העניין, שהם בבחינת "אלו ואלו דברי אלהים חיים" ואין בהם אחד צודק יותר מחברו. כשהשאלות מגיעות להכרעה, ניתן להצביע על שני כיוונים. האחד, הכרעות שהכריעו הפוסקים במשך הדורות על פי שיקולי פסיקה. הן מופיעות בספרי ההלכה ומחייבות למעשה, יותר מן הגמרא. כמובן, בין הפוסקים יש גם מחלוקות, המשמרות את הדיאלקטיקה של הסוגיה, וגם ביניהן צריך להכריע על פי כללי הפסיקה.

הכיוון האחר הוא הכיוון ה"פתוח", שאינו חותר להכרעה כוללת וחד משמעית, אלא מותיר את הצדדים השונים במקומם. ההכרעה נעשית בכל מקרה לגופו, על פי הנתונים המתאימים והנסיבות. כך יכול אדם להכריע לעתים שעליו להשתתף בתפילת הציבור בבית הכנסת כדי לא להחליש את הקהילה והמנין, ובמקרים אחרים להעדיף להתפלל עם הלומדים בבית המדרש או אפילו במקום לימודו הפרטי. לפעמים הנסיבות יחייבו להקשיב

⁷⁶ רמב"ם הלכות תפילה פ"ב ה"ט, שלחן ערוך אורח חיים קמ"ז ב, והגהת רמ"א שם.

⁷⁷ ע"י שלחן-ערוך אורח-חיים צ"ד.

- בתשומת לב לקריאת התורה, משום כבוד הציבור וחינוך הילדים, ולפעמים עדיף לעסוק בלימוד בעיון אחרי שכבר קיים מצות שנים מקרא ואחד תרגום במהלך השבוע.
- בספרות השו"ת וההלכה נדונו כמה וכמה שאלות שלא ניתן להכריען בפשטות מתוך סוגייתנו. מקרים שבהם ערך התפילה בבית הכנסת מתנגש עם ערך אחר. מספר דוגמאות:⁷⁸
- האם להעדיף תפילה כוונתיקין ביחידות או תפילה בציבור בזמן מאוחר יותר?
 - האם מי שסדרי הלימוד והשינה שלו מקשים עליו לקום לתפילה בציבור, רשאי להעדיף תפילה בביתו ביחידות?⁷⁹
 - האם יש ערך לתפילה עם הציבור בבית הכנסת כאשר המתפלל נמצא במקום אחר בתפילתו? או שמא עדיף למאחר (או המקדים) להתפלל בחדר צדדי של בית הכנסת כדי שלא תוסח דעתו?
 - האם גם נשים אמורות להעדיף תפילה בבית הכנסת על פני תפילה ביחידות? או שמא מכיון שהן לא שותפות למנין, אזי מבחינתן עדיפה דווקא התפילה בכוונה ובצניעות בבית על פני ההליכה לבית הכנסת?⁸⁰

יח. הסוגים השונים של בתי הכנסת

קריאה פשוטית של הסוגיה עלולה להוביל למסקנה חד-משמעית, שמטרתה של הסוגיה היא לכונן את חשיבותו ומעלתו של בית הכנסת והתפילה בתוכו, בקביעות ובציבור. התבוננות מדויקת יותר, גם בפרטי המאמרים וגם במבנה הכללי של הסוגיה הראו שהדברים מורכבים יותר. אכן, מאמרי אמוראים רבים בסוגיה תומכים במגמה הזאת, אולם דווקא המגמתיות הזאת מצפינה קיומם של ערכים ומסרים נגדיים, המערערים את המוחלטות של מעלת בית הכנסת.

ההסבר ההיסטורי, נועץ את ראשיתה של הסוגיה בתחילת התקופה של התמסדות בית הכנסת כ"מקדש מעט", תחליף לבית המקדש החרב. האמוראים נמצאים בתקופה של ראשית התמסדות בית הכנסת וסדרי התפילה בו, ולכן הם רואים צורך לעודד את התפילה בבית הכנסת. בהמשך נראה תהליך הפוך, מגמה של האמוראים בדורות מאוחרים יותר להבליט את ערכו של בית המדרש, מקום לימוד התורה, ובמידה מסוימת גם את ההתבדלות של מעמד החכמים מן הציבור הרחב המתפלל בבתי הכנסת.

כאמור, ההסברים ההיסטוריים אינם מספקים אלא היבט נוסף של התופעה הרוחנית – רעיונית. היסוד הערכי ששנוי במתח בסוגיה בין תורה לתפילה ובין היחידים לציבור, אינו תלוי הקשר היסטורי אלא קיים בכל עת ובכל דור.

ניכר בסוגיה מתח בין בית המדרש לבית הכנסת, בין התפילה במקום הלימוד של החכם לבין תפילה עם הציבור, יתכן שברקע עומד גם מתח כללי בין ערך לימוד התורה לערך התפילה. כידוע, היו חכמים שכלל לא התפללו בקביעות מדי יום, מפני שסברו שאין להניח חיי עולם – זו תורה, ולעסוק בחיי שעה – זו תפילה. ההתנגשות בין האליטיזם של החכמים לבין הקהילתיות של הציבור הרחב באה לידי ביטוי בהעדפת התפילה בבית המדרש על ידי רבי אמי, רבי אסי, התפילה של אביי במקום לימודו בבית, במנהגו של רב נחמן שלא לבא לבית הכנסת, וברב ששת המסב פניו ולומד בשעת קריאת התורה.

מעבר לכך, יתכן שיש לראות בסוגיה ביטויים מוצנעים של חוסר הערכה לבית הכנסת בשל היותו מקום צבורי ופומבי, כאשר מפגש עם הקב"ה צפוי להיות אישי ואינטימי. לא רק לימוד תורה, אלא גם תפילה. בדרך זו יש להסביר את המאמרים אודות השכר הניתן למי שמשתתפים בפעילות הציבור: הפירקא, הכלה, שמחת חתנים ותנחומי אבלים. תיאור המזיקים הפועלים במקומות הללו. ומאמרי והתמודדות הסוגיה עם אלו שהרשו לעצמם להתפלל מאחורי בית הכנסת, לעבור שם בעת שהציבור מתפללים ולא להכנס, להמנע מלהכנס לתוככי בית הכנסת כשעור שני פתחים או לצאת באמצע קריאת התורה.

המגמה החיובית כלפי בית הכנסת בסוגיה מבקשת לבסס אותו לא רק כמקום תפילה ותפילה בציבור, אלא כמקום שבו שכינתו של הקב"ה שורה תמיד.

ההיבטים השונים של מעלות בית הכנסת המוצגים בסוגיה מעצבים אופיים שונים של בתי כנסיות ודרכי התפילה בהם. יש קהילות ועדות שבהם בית הכנסת הוא "מקדש מעט" והוא מעוצב, הן מבחינת הארכיטקטורה

⁷⁸ הדוגמאות מבוססות על הדין הרחב, ועתיר המקורות של הרב ולדנברג בשו"ת ציץ אליעזר חלק י"ד סי' ה', וחלק ט"ז סימן ג

⁷⁹ ראו תשובה **בצינטרנט** של הרב שמואל שפירא.

⁸⁰ בספר "ארי עלה מבבל" של הגאון החסיד רבי יעקב מוצפי זצ"ל (עמ' נח) כתב שבימינו מצוה לאשה להתפלל בבית מלבוא לבית הכנסת בשבתות. וכן כתב באגרת הגר"א. בכדי שלא לגרם חס ושלום כמה מכשולים שונים לעצמה, וגם לאחרים. כל כבודה בת מלך פנימה. עד כאן דבריו... גם להתפלל צריך צניעות.

של המבנה ושל הריהוט, והן מבחינת אופי הפעילות בו, כמקום מלא הוד והדר, מורא מקדש. יש קהילות ועדות שבהן בית הכנסת מדגיש במיוחד את ההיבט הקהילתי-חברתי. בתי כנסת מן הסוג הראשון ידגישו את מיקומו של ארון הקודש ב"מזרח" ופניה לעברו, התפילה תהיה חגיגית וטקסית יותר, ואילו בתי כנסת מן הסוג השני מסודרים כך שפני הקהל מופנים כלפי המרכז, הכל רואים ונראים זה את זה, ואופי התפילה הוא יותר קהילתי – ציבורי. דגם אחר של בתי כנסת הוא ה"שטיבל" (בית קטן) החסידי. השטיבל הוא ביתם של החסידים, מקומו של האדם, שהקב"ה בא לבקרו בו. החסיד נכנס לשטיבל כמו לביקור שכנים: אתה תבוא אל ביתי – אני אבוא אל ביתך. ב"שטיבל" החסידי מושם דגש דווקא על ביתיות: השלחנות פזורים, יש מרחב לתנועה, המקום משמש גם לסעודה ולהתוועדות. יתכן שה"שטיבל" מבקש לשמר דווקא את ההיבטים החתרניים של הסוגיה, המבקשים לחזק את המפגש האינטימי עם הקב"ה על פני המעמד הרשמי של בית הכנסת. דבר זה עולה בקנה אחד עם הנטייה החסידית לתפילה בהתבודדות. כנגד אלו, בעולם הישיבות (במיוחד הליטאי) אין בכלל חשיבות לבית הכנסת, בית המדרש הוא מקום התפילה. מתפללים "בני עמודי דגרסי", והתפילה היא מעין המשכיות של סדר הלימוד, היא אף נראית לפעמים כסדר לימוד. מי שנתחנכו לתפילה ישיבתית מבקשים להקים להם בתי כנסת בסגנון דומה, של "בני הישיבות", שניתן בו דגש רב על היותו בית מדרש ומקום לימוד ולא רק מקום תפילה.

אדם נמשך לבית כנסת לפי הרגשתו הטבעית או לפי ההרגל מבית ואינו נותן לעצמו דין וחשבון מפורט מה נעים לו בבית כנסת אחד ומה דוחה אותו. העיון בסוגיה מעמיק את ההבנה, שאין מדובר כאן בעניינים של טעם וריח בלבד, אלא בערכי יסוד של עבודת השם, תורה ותפילה, אדם, חברה ואלקים.